

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय: निबंध

सं. क्र. २२९

REFBK-0001751

सं. ठाणे

जिवंध

२२९

सांभाग्यरत्नमाला.

रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर

किंमत ६ आणे.

सौभाग्यरत्नमाला.

~::~:~::~

भाग पहिला,

अथवा

रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर

यांनी

विविधज्ञानविस्तार मासिक पुस्तकामध्ये निरनिराळ्या वेळी
लिहिलेले स्त्रीशिक्षणसंबंधी लेख.

पुस्तक १८६७ च्या २५ व्या आवृत्तीप्रमाणे नोंदले आहे.

१९२०

दा. क्र.

१८५९

REFBK-0001751

विविधज्ञानविस्तार पुस्तकालयांत विकत मिळेल.

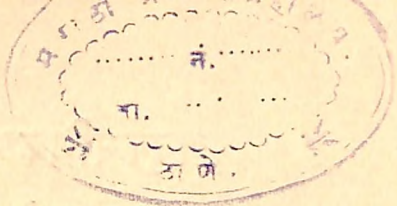
किंमत ६ आणे.

पहिली आवृत्ति. १८८६.
४

Printed by Anant Atmaram Moramakar at the "Shree
Laxmi Narayan" P. Press, 402, Thakurdwar, Bombay.

AND

Published by Anant Atmaram Moramakar for
"Nadkarni & Mandali", 81, Fanaswadi, Bombay.

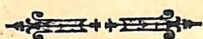
सूचना.

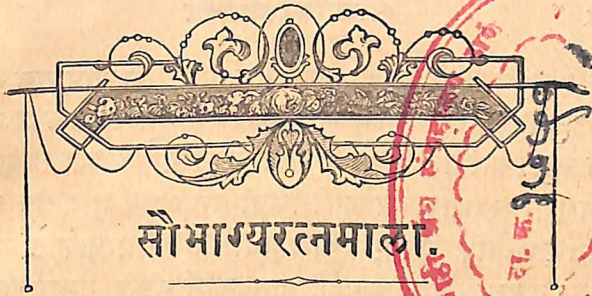
विविधज्ञानविस्तार मासिक पुस्तकामध्ये कांहीं वर्षा-
मागे हे लेख आले होते. यांतील कित्येक लेख इंग्लिश पुस्त-
कांतील लेखांच्या आधारेने लिहिले आहेत, कित्येक नवीनच
आहेत. हे एकत्र करून छापविल्यास स्त्रीशिक्षणाच्या कार्या
यांचा चांगला उपयोग होईल, असें कित्येक लोकांनी सुच-
विल्यावरून ते आतां स्वतंत्र पुस्तकरूपानें छापविले आहेत.

अनुक्रमणिका.

विषय			पृष्ठ
शांतशीला.			१
स्त्रीकोधाचें सांत्वन.			२०
सुबोध संवाद.			२४
स्त्रीचें तेज.			३१
मुलांचें शिक्षण.....			३२
मुलीचें लग्न.			३४
माता आणि बालक.			३८
सुसंवाद १.			४१
सुसंवाद २.			४९
बायको भली तर नवरा भला.			५३
सुसंवाद ३.			७४

सौभाग्यरत्नमाला.

शांतशीला.

प्राचीनकाळीं उत्तरदेशामध्ये सुधन्वा नामें एक प्रख्यात राजा राज्य करीत असे. तो तरुण व अविवाहित असल्यामुळें त्यानें आपला सर्व वेळ मृगयेंत घालवावा. त्याच्या मनांत स्त्रीपुत्रादि संसारसंबंधीं विचार कधींच येत नसत. परंतु हें त्याच्या प्रजेस न आवडतां त्याच्या मागे राज्यास वारस असावा, व आपल्यास प्रभु नाहीसा होऊं नये, या हेतूनें ती प्रजा त्याला विवाह करण्याविषयीं फारच आग्रह करूं लागली; आणि त्याच्या मनाजोगी व प्रजेचें कल्याण करणारी अशी उत्तम कुळांतील स्त्री पाहून देण्याचें सुद्धां कित्येकांनीं कबूल केलें. हें ऐकून तो ह्मणाला, “ हे सद्गृहस्थ हो ! या जगांत निरनिराळ्या लोकांचे स्वभाव निरनिराळे असतात; तेव्हां आपल्या मनाजोगत्या स्वभावाचीं मनुष्यें मिळणें किती कठीण आहे, आणि भिन्न स्वभावाच्या स्त्रीशीं ज्याची गांठ पडते त्या नराचें जिणें किती दुःखकारक होतें, या गोष्टीचा पुरा विचार न करितां, तुम्ही माझा निश्चय मोडण्याविषयीं मला आग्रह करितां खरे; परंतु कुळावरून

मुलीच्या गुणांची परीक्षा करणें, आणि जिच्यापासून मला सुखप्राप्ति होईल अशीच कुलीन स्त्री शोधून काढतो ह्मणणें, ह्या गोष्टी हास्यास्पद आहेत; कारण मातापित्यांच्या स्वभावाहून भिन्न स्वभावाच्या मुली किती बरें आपल्या दृष्टीस पडतात ? तथापि असो; ज्या अर्थी मी संसारपाशांत पडावें असा तुमचा आग्रहच आहे, त्या अर्थी मीही तुमचें ह्मणणें मान्य करितों; परंतु विपरीत घडल्यास दुसऱ्यांवर माझा शब्द नसावा, याकरितां मला जी आवडेल त्या स्त्रीशीं मी लग्न करीन; आणि कोठचीही स्त्री मी आणिली तथापि माझ्या स्त्रीला जो योग्य सन्मान, तो जर तुम्ही तिला न द्याल, तर माझ्या मनांत नसतां आग्रहानें लग्न करवून मला दुःखांत घाडल्याचें पाप तुम्हांस भोगावें लागेल.” हें ऐकून सर्व मोठमोठे प्रामाणिक सरदारलोक ह्मणाले—“महाराज, आपणांस जी स्त्री आवडेल तिशीं आपण सुखें लग्न कराव; त्या गोष्टीचा आह्मांस सर्वास संतोष आहे.”

राजा शिकारीस गेला ह्मणजे, उन्हाचे प्रहरीं कधीं कधीं जवळच्या खेड्यांत जाऊन एका कुळंब्याचे घरीं कांहीं वेळ विश्रांति घेत असे. तेथें त्याची एक मुलगी होती. तिचा सुस्वभाव आणि शांतपणा पाहून राजास वाटलें कीं, इच्या संगतीनें आपले दिवस सुखानें जातील, याकरितां लांब जाऊन मुलीचा शोध न करितां, इजबरोबरच लग्न करावें. नंतर त्याप्रमाणें निश्चय ठरवून त्यानें तिच्या गरीब बापास बोलावून आणिलें, आणि त्यास आपलें मनोगत कळविलें.

नंतर आपल्या सर्व प्रजेस एकीकडे जमवून तो त्यास पुनः
 ह्मणाला, - "गृहस्थहो, फक्त तुमच्या अप्रहास्तव मी लग्न
 करितों; याकरितां तुह्मीं जें वचन दिलें आहे, त्याची तुह्मांस
 पक्की आठवण असूं द्या. या शेजारच्या खेड्यांत माझ्या मनाजोगी
 एक उपवर कन्या मीं निवडून काढिली आहे. तिला थोडक्याच
 दिवसांत माझी बायको करून राजवाड्यांत घेऊन यावें, असें
 माझ्या मनांत आहे. याकरितां माझ्या लग्नसमारंभाविषयीं आणि
 आपल्या धनिणीचा योग्य सन्मान ठेवण्याविषयीं तुह्मांकडून
 तयारी असली पाहिजे, ह्मणजे मला मोठा आनंद होईल."'
 तेव्हां सर्व लोकांनीं मोठ्या आनंदानें ती गोष्ट मान्य करून
 मोठमोठ्या मेजवान्यांची तयारी चालविली. राजानेंही आपल्या
 राज्यांतील सरदार, मानकरी, सोयरेधायरे वगैरे सर्वास
 आमंत्रणें पाठवून मोठा समारंभ मांडिला; मुकुट व नाना
 प्रकारचे अलंकार तयार करविले; उंची उंची अनेक वस्त्र-
 पात्रें आणविलीं; आणि नवरीस ज्या वस्तु अवश्य लागाव-
 याच्या, त्या सर्व तिच्या आंगलटीच्या अजमासानें तयार
 करविल्या. नंतर नेमलेली मुहूर्ततिथि येतांच सर्व तयारीनें
 जहागीरदार, सरदार, स्नेही इत्यादि मोठा समाज बरोबर
 घेऊन सकाळीं प्रहर दिवसास राजा रथारूढ झाला. आणि
 मोठ्या डामडौलानें सर्व सरंजामानिशीं त्या खेड्यास येऊन
 पोचला. जेव्हां ते सर्व त्या शेतकऱ्याच्या घराजवळ आले,
 तेव्हां विहिरीवरून पाण्याची कळशी घेऊन त्या शेतकऱ्याची
 मुलगी घाईघाईनें घरीं येत होती. तिला आपल्या लग्नाचें

कांहींच वर्तमान माहीत नव्हतें; परंतु आपल्या घरचें काम संपवून आपल्या मैत्रिणींबरोबर लवकर लवकर राजाची वायको पाहण्यास जावें, ह्मणून ती मोठ्या गडबडींत होती. तिला पाहतांच राजानें 'शांतशीले' ह्मणून तिला हाक मारिली, आणि, 'तुझा बाप कोठें आहे?'—ह्मणून विचारिलें. ती मोठ्या मर्यादेनें ह्मणाली, "जी महाराज, ते घरांत आहेत." तेव्हां बरोबरच्या मांडलीक राजांस व इतर मंडळीस तेथेंच ठेवून तो आपण एकटाच रथावरून उतरून झोंपडींत शिरला; आणि तिच्या बापास भेटून ह्मणाला—

"सांगितल्याप्रमाणें तुझ्या मुलीशीं विवाह करण्याकरितां मी आलों आहे. परंतु तत्पूर्वीं तुझ्यासमक्ष मी तिला कांहीं प्रश्न करणार." असें ह्मणून त्यानें तीस प्रश्न केला, तो असा:—

"कोणत्याही वेळीं मी तुला काय पाहिजे तें बोलेन, व काय पाहिजे तें करीन, तथापि त्याचा कांहीं खेद न मानितां, मला निरंतर संतुष्ट ठेवण्याचा तूं मनापासून प्रयत्न करशील कीं नाहीं? आणि, कांहीं जरी कारण नसलें तरी, मला संतोष व्हावा एवढ्यासाठींच, मी जें जें सांगेन तें तें तूं आनंदानें करशील कीं नाहीं?" ती ह्मणाली, "होय, करीन." नंतर राजानें तिचा हात धरून तिला बाहेर आणिलें, आणि बरोबर आणलेल्या सुंदर मौल्यवान वस्त्र-भूषणांनीं तेथच्यातेथें तिला शृंगारवून, तिच्या त्या तसल्याच विसकटलेल्या केशांवर मुकुट घातला. हें पाहून सर्व लोक चकित झाले. तेव्हां त्यांस तो ह्मणाला कीं, "जी राणी

करून घ्यावी असें माझ्या मनांत आहे ती हीच ! पण हिच्या मात्र मनास आलें पाहिजे. ” तिनें लज्जेनें मान खालीं घातली. तेव्हां तिजकडे पाहून तो फिरून ह्मणाला, “ मला तूं नवरा करून घेतेस काय ? ” ती ह्मणाली, “ होय सरकार, आपल्या मनास आलें तर. ” तो ह्मणाला “ वरें तर, तूं माझी बायको. ” याप्रमाणें सर्व लोकांसमक्ष वाङ्निश्चय करून त्यांनीं एकमेकांस माळा घातल्या; आणि उभयतां रथारूढ होऊन सर्व सरंजामानिशीं नगरास येऊन, जसें एखादे राजकन्येशीं लग्न व्हावें, तसा लग्नसमारंभ झाला. तिच्या राजकीय वस्त्रांवरोवरच तिजवर राजकीय तेज फांकूं लागलें; आणि ती मोठ्या राजवंशांत जन्मलेली आहे अशी दिसूं लागली. यामुळें ज्यांनीं तिला पूर्वीं पाहिलें होतें, त्यांस मोठेंच आश्चर्य झालें. तिनें नवऱ्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागण्यास काडी-भरही चुकूं नये. ती सर्व गोष्टींत फारच सुशील असल्या-मुळें, सर्व जगांत आपणच सुखी असें राजाला वाटूं लागलें. ती सर्व प्रजांवर फारच ममता करूं लागली, व त्यांच्या कल्याणाकडे सदोदित लक्ष देऊं लागली. यावरून ते लोक तिजवर अतिशयित प्रीति ठेवून आणि तिच्या अधिकारा-प्रमाणें तिला योग्य सन्मान देऊन, दीर्घायुष्य आणि चिर-काल वैभव यांच्या आशीर्वादांचा तिजवर वर्षाव करूं लागले. आणि खेडेगांवांतील असलीं हीं दरिद्री आणि मळीण वस्त्रें नेसलेली स्त्री असतां, तिच्या आंगीं असे सद्गुण आहेत, ही गोष्ट आपला सुधन्वा राजा याशिवाय दुसऱ्या कोणासही

उमगली नसती, तस्मात् याच्यासारखा दुसरा खरा पारखी व शाहणा राजा या त्रिभुवनांत मिळणार नाही, असें त्यांस वाटूं लागलें. थोडक्याच वेळांत तिच्या विचारी स्वभावा-विषयी व सत्कृत्यांविषयी त्या देशांत लौकिक पसरून, शिवाय बाहेरही जिकडे तिकडे सर्व दुनयेचे तोंडीं तिचे सद्गुण होऊन गेले; आणि आरंभीं तिच्या लग्नाच्या वेळीं जे लोक आड आले होते, त्यांच्याही मनाचे विचार फिरले. याप्रमाणें तीं उभयतां आनंदांत असतां थोडक्याच काळांत ती गरोदर होऊन मास पूर्ण होतांच तिला एक कन्या झाली. तेव्हां राजानें मोठाच उत्सव केला.

याप्रमाणें कांहीं दिवस आनंदांत गेल्यानंतर, कालचक्र फिरल्यामुळें, त्याच्या मनामध्ये एक विलक्षण लहर उत्पन्न झाली. त्याला वाटूं लागलें कीं, मोठीं दुःसह आणि कठोर दुःखें सोसावयास लावून त्या साध्वीचा सहनशीलपणा कोठ-वर टिकाव धरितो, याची परीक्षा पाहावी. असें मनांत येतांच, संतप्त मुद्रा धारण करून सर्वदा क्रूर भाषणांनीं तिला छळण्याचा त्यानें क्रम चालविला. त्यानें तिला ह्मणावें कीं, “तूं हलक्या कुळांतली, ह्मणून सर्व लोक फारच असंतुष्ट झाले आहेत; त्यांत आणखी तुला आतां कन्या झाल्यामुळें तर ते फारच त्रासले आहेत.” हें ऐकून आपला दृढनिश्चय न सोडितां व किंचित्ही वाईट तोंड न करितां तिनें ह्मणावें, “महाराज ! आपल्या पदवीस आणि सुखास कमीपणा न येऊं देतां आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें माझी व्यवस्था

करावी. नीचाहून मी नीच आहे; आपण कृपाळू होऊन ज्या पदवीस मला चढविलें आहे, तिला मी अगदीं अयोग्य आहे हें मला ठाऊक आहे; तेव्हां, आपण जें कांहीं करा ल तें मला मान्य आहे. ” हें ऐकतांच, आपण दिलेल्या मोठे-पणाचा तिला यत्किंचित्ही गर्व उत्पन्न झाला नाही, हें पाहून राजास फार समाधान वाटलें. तथापि जेव्हां तेव्हां तो, त्या मुलीमुळे लोक फार दिळगीर आहेत, असें स्पष्टपणें तीस बोलून दाखवूं लागला; आणि एके दिवशीं त्यानें आपला एक चाकर तिजकडे पाठवून दिला. त्याला त्यानें सांगून ठेविलेंच होतें, त्याप्रमाणें दुःखित व दीन मुद्रा करून तो म्हणाला—“ राणीसाहेब ! मीं आपल्या जीवाची आशा सोडावी, ही एक गोष्ट; किंवा सरकारच्या हुकुमाप्रमाणें वर्तणूक करावी, ही दुसरी. याशिवाय तिसरा उपाय राहिलेला नाही. सरकारचा हुकूम झाला आहे कीं, आपली मुलगी धाकट्या बाईसाहेब यांना घेऊन येऊन—” असें ह्मणून तो मुकाट्यानें उभा राहिला. हें ऐकतांच, तिनें त्याच्या तोंडाकडे पाहिलें, आणि त्याची ती उतरलेली मुद्रा पाहून, नवरा जें दररोज ह्मणत असे, त्याची तिला आठवण झाली; आणि त्यावरून तिनें तर्क बांधला कीं, मुलीचा नाश करण्याविषयीं राजाची आज्ञा झाली आहे, यांत संशय नाही. मग तिनें तें कोमल बालक पाळण्यांतून बाहेर काढिलें. पुनः पुनः कुरवाळून त्याचे मुके घेतले, आणि, ‘ तुला राखणारा आतां भगवान्,’ असा त्यास आशीर्वाद दिला. कांहीं झालें तरी तें

आईचेंच हृदय; तिला उमाळ्यावर उमाळा येऊं लागला. तथापि तो सर्व आंतल्या आंत दावून, मुखचर्या न बदलतां, संभाळून, तें तिनें त्याच्या स्वाधीन केलें; आणि ह्मणाली, “ हें घे. ते तुझे धनी आहेत व माझेही धनी आहेत; त्यांनीं जसें सांगितलें असेल तसें कर; पण दया करून एवढें माझे एक कीं, त्यांची आज्ञा असल्यावांचून तूं होऊन रानांत टाकून यास कोल्ह्याकुत्र्यांकडून खाववूं नकोस. ” त्यानें तें मूल घेतलें, आणि राजाजवळ जाऊन सर्व मजकूर कळविला. तो ऐकतांच, तिचा एकनिष्ठपणा पाहून त्यास पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटलें. तथापि त्यानें त्याच चाकरापाशीं देऊन, तेथून पांच सात कोसांवर सत्यपुर नामक नगरांत किल्ल्यावर त्याचा एक सरदार राहत असे, त्याच्या स्त्रीकडे ती मुलगी पाठवून दिली; आणि ती कोणाची, हें बाहेर न फोडतां, चांगली शुश्रूषा ठेवून तिजकडून विद्याभ्यास करवावा, असें तिला सांगून पाठविलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं राजपत्नी पुनः गरोदर झाली व तिला पुत्र झाला. हें पाहून तर राजास अत्यानंद झाला. परंतु आजपर्यंत त्यानें जी क्रूर वर्तणूक केली, तिजपासून त्याची तृप्ति न होतां, पुनः आणखी तिला दुःख देऊन छळ करण्याचें काम त्यानें सुरू केलें. एके दिवशीं तो फारच संतापल्यासारखें करून तिला ह्मणाला, “ हा तुला मुलगा झाला यामुळें तर आतां लोकांमध्ये माझा अगदीं टिकाव लागत नाहीं. माझ्या पाठीमागून शेतकऱ्याचा नातू गादीवर बसणार, आणि आपला प्रभु

होणार, हणून सर्व लोकांनीं मोठें बंड माजविलें आहे. त्या पक्षीं, मला त्यांनीं गादीवरून हांकून देऊं नये असें जर तुझ्या मनांत असलें, तर पहिल्या मुलीची जशी अवस्था केली, तशीच या मुलाची केली पाहिजे; आणि तुलाही काढून देऊन माझ्या पदवीला योग्य अशी दुसरी स्त्री केली पाहिजे; यावांचून निर्वाह नाही. ” हें कठोर भाषण तिनें मोठ्या सहनशीलपणानें ऐकून घेतलें; आणि इतकेंच हटलें कीं—“ महाराज, जेणें करून आपलें हित आणि समाधान होईल ती गोष्ट आपण अवश्य करावी, मजविषयीं किंचित्ही काळजी करूं नये. कारण ज्या गोष्टीमध्ये आपल्याला आनंद, ती सोडून मला दुसरी कोणतीही गोष्ट प्रिय नाही. ” थोड्याच दिवसांनीं, पहिली मुलगी आणविली होती त्याप्रमाणेंच हा मुलगाही आणविला, आणि जसा कांहीं मारून टाकण्याकरितांच आणविला आहे, असें दाखवून, जिकडे मुलगी पाठविली होती, तिकडेसच यालाही संभाळ करण्याकरितां पाठवून दिलें. हें दुसरेंही दुःख तिनें पूर्वीप्रमाणेंच दृढ निश्चयानें सहन केलें. हें पाहून राजा थक्क झाला, आणि आपल्या मनांत हणाला कीं, दुसऱ्या कोणत्याही स्त्रीच्या हातून हें कृत्य घडलें नसतें. आपल्या स्त्रीची मुलांवर फारच ममता आहे ही संतोषाची गोष्ट जर राजास माहित नसती, तर त्याला खचीत वाटलें असतें कीं, मुलांची ममता नसल्यामुळें तिनें तीं देऊन टाकिलीं. परंतु त्यांजवर तिची किती ममता होती हें त्यास ठाऊक होतें, यामुळें त्याची

पूर्ण खात्री झाली कीं, तिनें जी वर्तणूक केली, ती फक्त आपल्या आज्ञेत राहावें आणि आपलें मन संतुष्ट ठेवावें, इतक्याकरितांच केली, दुसरें कांहीं कारण नाही. राजानें दोन्ही मुलांचा नाश केला असें सर्व लोकांस वाटलें, आणि तो मोठा नीच व दुष्ट आहे, असें ह्मणून त्यांनीं त्याची पराकाष्ठेची निर्भत्सना केली. राजपत्नीविषयीं तर त्यांना फारच करुणा येऊं लागली. तिच्या मैत्रिणी तिजकडेस येऊन तिच्या मुलांविषयीं दुःख करूं लागल्या ह्मणजे तिनें इतकेंच ह्मणावें कीं, “मजकडे काय आहे ? ज्या सभाग्यानें त्यांना जन्म दिला, तो त्यांचें पाहिजे तें करण्यास सर्वस्वीं मालक आहे.”

याप्रमाणें आणखी कांहीं वर्षे गेल्यानंतर त्या निर्दय राजानें तिच्या सहनशीलतेच्या परीक्षेचा शेवट करण्याचा निश्चय केला; आणि पुष्कळ लोकांसमोर तो उघडपणें ह्मणाला कीं, “मी पोरकटपणानें इच्याशीं लग्न केलें, हा माझा मोठा मूर्खपणा झाला; याकरितां हिला राणीपणा देऊन महालांत न ठेवितां, हिला घालवून देऊन दुसरी स्त्री करण्याचा माझा मनोदय आहे.” ह्या अशा निष्ठुर भाषणामुळें लोकांनीं त्यास पुष्कळ दूषणें लाविलीं, परंतु दुसरें कांहीं न बोलतां, “असेंच करायाचें” हें तो धरून बसला. हें ऐकून पूर्वीप्रमाणें आपल्यास बापाच्या येथें जाऊन गुरें राखावीं लागतात अशी तिची खात्री झाली; आणि तिला वाटलें कीं, “मी ज्यावर अंतःकरणपूर्वक इतकी प्रीति करितें, त्याला कोणी

दुसऱ्या स्त्रीने वश करून घेतलें असावें, आणखी तिला आपला मत्सर उत्पन्न झाल्यामुळें राजासही आपला कंटाळा आला असावा." असें जरी तिला भासलें, तरी तिनें दृढ निश्चय केला कीं, 'ज्यापक्षीं प्रारब्धाच्या गतीमुळें ओढवलेले पूर्वीचे दोन भयंकर प्रसंग आपण सोसले त्यापक्षीं दगडाचें काळीज करून हाही प्रसंग तसाच सोसावा.' याप्रमाणें कांहीं दिवस गेल्यावर राजानें एके दिवशीं सर्वांदेखत तिला बोलावून आणिलें; आणि तिला ह्मटलें, " पूर्वीपासून माझे पूर्वज मोठ-मोठे पराक्रमी असून त्यांनीं पृथ्वीचें राज्य चालविलें; आणि तुझे पूर्वज सर्व दरिद्री नांगरे; याकरितां यापुढें तूं आमच्या महालांत न राहतां, आपल्या बापाच्या घरून जें कांहीं तूं आणिलें होतेंस तें तुजें तुला घे, आणि परत जा. माझ्या योग्यतेस शोभण्याजोगी दुसरी स्त्री मी करणार. " हें ऐकतांच तिचें अंतःकरण विरघळून गेलें. परंतु मोठ्याच प्रयत्नानें तिनें डोळ्यांतून आसवें गळूं दिलीं नाहींत; ती म्हणाली, " महाराज, आपली पदवी आणि राजवंश यांची बरोबरी करण्यास माझी नीच स्थिति अगदीं अयोग्य आहे, हें पूर्वीपासून मी जाणतें. मी अशा मोठ्या पदवीस चढलें हे परमेश्वराचे आणि आपले मजबर मोठे उपकार आहेत. ती पदवी चार दिवसपर्यंत आपण मला दिली, परंतु आतां आपणांस ती परत घेण्याची इच्छा झाली; याकरितां मनांत कांहीं खेद न मानितां, मीही आपल्या इच्छेप्रमाणें आपली पदवी आपल्या स्वाधीन करितें. ही वाङ्निश्चयाची आंगठी,

ही आपली घ्यावी. आतां, मी जो हुंडा आणला असेल, तो परत घेऊन जाण्याची आज्ञा व्हावी; त्यास, तो ह्मणजे मोजण्यास कोणी सराफ आणला पाहिजे असा अर्थ नाही; किंवा तो भरावयास मोठा थैला आणिला पाहिजे असेंही नाही; मग लादून नेण्यास एखाद्या तट्टाची गरज लागेल हें म्हणणें तर लांबच. कारण आईच्या उदरांतून जशी मी उपजलें, तशीच नग्न आणून माझा आपण अंगिकार केला, हें मी अद्याप विसरलें नाही; तेव्हां ज्या देहापासून आपणांस दोन मुलें उत्पन्न झालीं, तो देह चौघांच्या दृष्टीसमोरून उघडा पाठविणें आपल्यास जर प्रशस्त वाटलें, तर मग मलाही ती गोष्ट मान्य आहे. परंतु माझी एक विनवणी आहे ती अशी कीं, मी येते वेळीं कुमारीपणानें एथें आलें होतें, तो माझा कुमारीपणा आपल्या स्वाधीन झाल्यामुळें परत नेण्यास मजपार्शी राहिला नाही. तेव्हां कृपा करून त्या माझ्या कुमारीपणाच्या बदली तरी, एक जीर्ण वस्त्र माझी लाज राखण्याकरितां, माझ्या हुंड्यावर अधिक द्यावें." हें ऐकतांच त्याला एकदम मोठा हुंदका आला; तथापि तो आंतल्या आंत दाबून मोठ्या निष्ठुर मुद्रेनें तो म्हणाला, "तर मग एकच वस्त्र मात्र तुला मिळेल." सर्व लोकांनीं राजाची पुष्कळ विनवणी केली कीं, 'आज बारा चौदा वर्षेपर्यंत आपण जिला ठेवून घेतलें, तिला एक जुनेंच परंतु धड तरी वस्त्र द्यावें!' परंतु व्यर्थ. शेवटीं तशा दीनवाण्या स्थितीनें राजवाडा सोडून ती रडत आपल्या बापाच्या

घरीं गेली, व याप्रमाणें तिची ही दुःखकारक स्थिति पाहून सर्व लोकांस मोठा खेद उत्पन्न झाला.

इकडे, आपल्या मुलीस फार दिवसपर्यंत राजा आपल्या घरीं ठेवून घेईल, असें त्या गरीब शेतकऱ्याचे मनांत मुळींच आलें नव्हतें; कधींना कधीं तरी तिला परत यावें लागेल, असें त्यानें पक्कें जाणून तिचीं लहान थोर जुनींपानीं सर्व वस्त्रें, तिचें लग्न करून दिल्या दिवसापासून, मोठ्या बंदोबस्तानें ठेविलीं होतीं. ही तिकडे जातांच त्यानें तिला तीं आणून दिलीं. तीं घेऊन ती नेसली, आणि विपरीत प्रारब्धाचा हा भयंकर तडाखा पराकाष्ठेच्या मोठ्या धैर्यानें सहन करून, पूर्वीप्रमाणें आपल्या बापाच्या घरीं काबाडकष्ट करून दिवस घालवूं लागली. नंतर कांहीं दिवसांनीं राजानें, आपण दुसरें लग्न करणार असें वर्तमान उठविलें. आणि मोठ्या समारंभाचा डौल घालून शांतशीलेस बोलावून आणिलें; आणि तिला ह्मणाला—

“मी एका राजकन्येशीं लग्न लावण्याचा निश्चय केला आहे. प्रथमच ती घरीं आणावयाची, यासाठीं तिचा उत्तम प्रकारें सन्मान ठेविला पाहिजे; लग्नसमारंभाचा सर्व वेतबात यथास्थित झाला पाहिजे; व आल्यागेल्या स्त्रियांचा समाचार घेतला पाहिजे; परंतु अशा कामाची निभावणी करण्याजोग्या पोक्त स्त्रिया येथें कोणी नाहींत हें तुला ठाऊकच आहे. घरची सर्व व्यवस्था तूं उत्तम प्रकारें जाणतेस. तर तुला योग्य वाटेल त्याप्रमाणें तूं सर्व साहित्याची तयारी

ठेव, आणि तुझ्या इच्छेस येईल त्या सर्व स्त्रियांस आमंत्रणें कर; सारांश, घरच्या धनिणीप्रमाणें चार दिवस समारंभ साजरा करून, लग्न आटोपतांच पुनः तूं आपल्या बापाचे एथें निघून जा." हे शब्द बाणाप्रमाणें तिच्या हृदयांत भेदले; तथापि जशी तिनें आपल्या धनदौलतीची आशा सहज सोडिली होती, तशी राजावरील प्रीति तिच्यानें तोडवेना. ह्मणून ती ह्मणाली, " महाराज, आपल्या आज्ञेप्रमाणें वागण्यास मी सिद्ध आहे." नंतर, ज्या वस्त्रानिशीं ती राजवाड्यांतून बापाच्या घरीं गेली होती, तें फाटकें वस्त्र नेसलेली तशीच राजवाड्यांत शिरली, आणि तिनें एखाद्या नीच दासीप्रमाणें आपल्या हातानें सर्व राजमहाल झाडून, सर्व वस्तु घासूनपुसून एकंदर तयारी ठेविली. जसा थाटमाट असावा तसा उतरेतोंपर्यंत तिनें मन अगदीं उदासन करितां खटपट केली, आणि स्वयंपाकाचीसुद्धां तयारी करविली, आणि नेमलेल्या मुहूर्तास तशा त्या दरिद्री वस्त्रानिशींच मोठ्या आनंदानें व संभावितपणानें तिनें सर्वांचा आदरसत्कार केला.

इकडे, सुधन्वा राजानें मोठ्या काळजीनें सत्यपुरामध्यें किल्ल्यावर उभय मुलांची जोपा उत्तम प्रकारें ठेवविली होती, असें मागें सांगितलेंच आहे. यावेळीं त्या मुलीचें वय बारा वर्षांचें व मुलाचें सहा वर्षांचें झालें होतें. मुलगी स्वरूपानें तर इतकी सुंदर होती कीं, अशी स्त्री लोकांच्या पाहण्यांत क्वचितच आली असावी. नंतर पूर्वीच्या त्या विश्वासू चाक-

रास एकंदर सिद्धता करून देऊन सत्यपुरास पाठविलें. तो सर्वास रस्तोरस्तीं लग्नाचें आमंत्रण देऊन मोठ्या डामडौलानें त्या उभयतांस घेऊन आला; परंतु त्यानें खरा वृत्तांत कोणासही कळूं दिला नाही. इकडे राजधानींतील सर्व लोक मोठ्या आनंदानें आपली नवी धनीण पाहण्याकरितां तटस्थ उभे होते. इतक्यांत राजवाड्यांतील सर्व स्त्रिया सामोऱ्या गेल्या आणि मोठ्या आनंदानें या नवरीचें सन्मानपूर्वक योग्य आगतस्वागत करून तिला राजमहालाच्या शेजारच्या बंगल्यांत घेऊन आल्या. इतक्यांत शांतशीला तशा त्या दरिद्री वस्त्रांनिशींच मोठ्या आनंदानें जाऊन तिला भेटली, आणि ह्मणाली,—“वाईसाहेब, आपण आलां ही फारच संतोषाची गोष्ट झाली.” शांतशीलेची ती करुणा येण्याजोगी स्थिति पाहून सर्व स्त्रियांस फारच वाईट वाटलें; आणि यावेळीं तिला एकीकडे एका खोलींत बसवून ठेवून, परक्यांच्या दृष्टीस पडूं देऊं नये, किंवा तिला तिच्या पूर्वीच्या वस्त्रांपैकीं एकादें तरी वस्त्र घावें, ह्मणून तेथील सर्व स्त्रियांनीं राजास मोठीच भीड घातली. परंतु राजानें कांहींच मान्य केलें नाही. इकडे नवरी पाहून सर्व लोकांस आनंदाश्चर्य होऊन ते ह्मणूं लागले कीं, राजानें दुसरी स्त्री केली खरी, परंतु चांगलीच केली यांत संशय नाही. शांतशीलेनें तर त्या उभय बहीणभावंडांची फारच तारीफ केली. हें पाहून राजाची पुरी खात्री झाली कीं, “आतां ह्मणून हिच्या सहनशीलतेची परीक्षा करण्याची कांहीं बाकी राहिली नाही; कोणत्याही प्रकारें

कितीही जरी हिचा छळ केला, तरी हिची स्थीरता कदापि ढळणार नाही. हिणें जें हें सर्व दुःख सोशिलें तें कांहीं शाहाणपणा नसल्यामुळें सोशिलें असें नाही; कारण, तिचा विचारी स्वभाव पूर्वीपासून आपणास माहीत आहे.” सारांश, तिच्या आचारावरून त्या कठोर राजासही अशी सद्बुद्धि उत्पन्न झाली कीं, “आतां हिचा छळ पुरे करावा; हिची मुखचर्या जरी शांत आणि स्थिर दिसते, तथापि हिणें आपली हृद्रोगव्यथा जी अंतःकरणामध्ये दावून ठेविली आहे, त्या व्यथेपासून हिला आतां मुक्त करावें.” असें त्यानें मनांत आणिलें, आणि सर्वासमोर बोलवून आणून तो हास्यमुखानें तिला ह्मणाला, “शांतशीले, नवी राणी कशी काय आहे ? तुला ती आवडलीना ?” तेव्हां ती ह्मणाली, “महाराज, मला ती फारच आवडली; आणि जशी ती सुंदर आहे, तशीच जर ती विचारी असली, तर आपणांसारखा सुखी दुसरा कोणीही मिळणार नाही; परंतु मी मोठ्या नम्रतेनें आपणांस एक विनवणी करितें कीं, ही फारसुकुमार असून, आपल्या पहिल्या स्त्रीला जशी बालपणापासून दुःखें सोसण्याची सवय होती तशी हिला नाही; केवळ श्रीमंतीच्या आणि लाडुकपणाच्या सुखांत ही वाढलेली आहे. याकरितां अंतःकरण भेदण्याजोग्या गोष्टींची पहिल्या स्त्रीपार्शीं जशी आपण योजना केली, तशी मात्र कृपा करून इजपार्शीं करूं नये.” प्रत्यक्ष ही नवीन मुलगी आपली सवत होण्याकरितां आली आहे, व तिचें वैभव डोळ्यांसमोर पाहून आपणास

भिकाऱ्याप्रमाणें दिवस काढिले पाहिजेत, हें जाणत अस-
तांही शांतशीलेनें इतक्या नम्रपणानें व निष्कपटपणानें असें
मनोहर भाषण केलें, हें पाहून राजा गर्हिवरला, आणि
व्यास आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप होऊन तो तिला प्रीतीनें
जवळ बसवून घेऊन ह्मणाला; “ प्रिये, शांतशीला हें नांव
तुला फारच शोभतें. दीर्घकाळपर्यंत जी तूं सहनशीलता धर-
लीस, तिचें आज उत्तम फळ घेण्याची तुला ही वेळ आली
आहे. लोकांनीं मला अन्यायी, दुष्ट, आणि राक्षसाप्रमाणें
क्रूर ठरविलें होतें; परंतु मी आजपर्यंत जें कांहीं केलें तें
स्त्रीनें पतीपार्शीं कसें वागावें हें स्त्रियांस समजावें, आणि
शेवटीं, लग्न केल्यापासून जे भयंकर अनर्थ घडण्याची भीति
मला वाटत असे, ते अनर्थ दूर होऊन, आपण उभयतां
जीवंत असूं तोंपर्यंत सुखानें आणि शांतीनें आपले दिवस
जावे, इतक्याकरितां करीत आलों. तुझ्या गुणांची परीक्षाच
करण्याच्या उद्देशानें जरी मी तुजशीं इतकी कठोर आणि
त्रासदायक वर्तणूक केली, तथापि माझ्या इच्छेच्या विरुद्ध
भाषण किंवा आचरण तूं केव्हां एकदा तरी केलेंस, असें मला
किंचित्ही स्मरत नाहींत; यावरून जें संसारसुख मी इच्छित्त
होतों, तें मला प्राप्त झालें यांत संशय नाहीं. तस्मात् जें
कांहीं मी तुजपासून पुष्कळ वर्षांमध्ये हिरावून घेतलें आहे,
तें सर्व तुला एका क्षणांत परत द्यावें, आणि आजपर्यंत जीं
दुःसह आणि भयंकर दुःखें मो तुला भोगावयास लाविलीं
त्यांबद्दल आतां सहस्रपट अधिक सख देऊन परिणाम गोड

करावां, अशी मला इच्छा उत्पन्न झाली आहे. ही मुलगी जिला तूं माझी स्त्री असें समजली आहेस ती, आणखी हा तिचा बंधु, हीं दोन्हीं तुझीं आणि माझीं बाळकें; जीं सुकुमार मुलें मीं क्रूरपणानें ठार मारलीं असें तूं समजली होतीस, आणि इतर लोकही समजले होते, तींच हीं ! आणि स्त्रीसुखाविषयीं मजहून भाग्यवान् प्राणी या त्रिभुवनांत कोणी मिळणार नाहीं अशी ज्याची खात्री जाहली आहे, आणि सर्व वस्तूपेक्षां तुजवर ज्याची अधिक प्रीति आहे असा हा मी तुझा नवरा; या सर्वांचा अंगीकार कर.' असें बोलून तिच्या गळ्यास मोठ्या प्रेमानें त्यानें मिठी घातली; तिच्याही नेत्रांतून आनंदाश्रु वाहूं लागले; आणि तशा त्या आनंदानें तीं उभयतांही, जेथें आपली मुलगी बसली होती तेथें जाऊन, तिला व तिच्या भावाला प्रीतीनें आलिंगन दिलें. हें घाहून ती मुलगी चकित झाली. तेव्हां तें गूढ फोडून सर्व वृत्तांत त्या मुलीस व तेथील सर्व लोकांस कळविला. त्याबरोबर सर्व स्त्रिया एकाएकीं आनंदानें उठल्या, आणि चिंध्या नेसली असतांही जी राणीप्रमाणें शोभणारी शांतशीला तिला आंत नेऊन तिचीं सर्व राजकीय मौल्यवान् वस्त्रें तिला नेसवून मोठ्या गंभीरपणानें तिला राजमहालांत घेऊन आल्या, आणि याप्रमाणें शेवट गोड झाल्यामुळें सर्व लोक अतिशयित संतुष्ट झाले; मुलगा मुलगी पाहून तर सर्व प्रजेस अत्यानंद झाला. नंतर पुष्कळ दिवसपर्यंत आनंदोत्सव चालला. राजानें आपल्या स्त्रीचा पराकाष्ठेचा कठोर व दुःसह रीतीनें

छळ केला ह्मणून त्यांस दुःख वाटलें, तथापि त्याच्या चतु-
राईची त्यांनीं बरीच स्तुति केली; पण शांतशीलेविषयीं
ह्मटलें तर तिला उपमाच उरली नाहीं. नंतर राजानें आपल्या
स्वशुरास दारिद्र्यापासून मुक्त करून राजवाड्यांतच आणून
ठेविलें; आपल्या मुलीचें एका सुशील राजपुत्राशीं लग्न करून
दिलें; आणि याप्रमाणें सर्वजणें दीर्घकालपर्यंत संसारसुखाचा
आनंदानें उपभोग घेऊं लागलीं.

असो. या गोष्टीवरून आतां आपण काय बरें ह्मणावें ?
इतकेंच कीं, ईश्वरी करणी अगाध आहे. तो एखाद्या कोना-
कोपऱ्यांत पडलेल्या प्राण्यावरही सद्गुणांची प्रेरणा करितो;
आणि मोठ्या राजकुटुंबामध्येंही असे पुरुष उत्पन्न होतात
कीं, मनुष्यांवर राज्य चालविण्यापेक्षां गाढवें राखण्याचा
धंदा दिल्यास त्यास ते विशेष योग्य होतील. अहाहा ! शांत-
शीलेशिवाय दुसऱ्या कोणत्या बरें स्त्रीच्या हातून अशीं
कृत्यें घडलीं असतीं ? अहो, जिनें डोळ्यांतून अश्रु काढा-
याचे नाहीं ह्मटलें असतां प्रतिज्ञेनें काढले नाहींत ते नाहींच;
पण आणखीं, जिच्या लहरी व हृद्दी नवऱ्यानें आपल्या
स्त्रीचा आज्ञांकितपणा कोठपर्यंत टिकाव धरतो इतकेंच
केवळ पाहण्याच्या पोरकट इच्छेनें, कांहीं योग्य कारणा-
शिवाय, पराखाष्टेचा कठोर आणि कधीं कोणी ऐकिला
नाहीं असा छळ केला असतांही, तिनें सदासर्वदा आनंद
दाखवून तें सर्व सहन केलें, हें लहान कृत्य काय ? पुष्कळ
स्त्रिया अशा सांपडतील कीं, जर त्यांना या रीतीनें उघडें

नागवें करून घरांतून लावून दिलें असतें, तर आपल्या नवऱ्याचें नाक ठेंचून आपणांस व त्यासही पुरून उरण्या जोगी सुंदर वस्त्रें मिळविण्यास त्याणीं उशीर लावला नसता.

असो; धन्य ती शातशीला ! तिचा कित्ता सर्व स्त्रियांनीं ध्यावा हें त्यांस उत्तम भूषण आहे; परंतु एथें सर्व पुरुषांस इतकी सूचना करणें योग्य आहे कीं, सुधन्व्याच्या अयोग्य कृत्याचा परिणाम जरी शेवटीं चांगलाच झाला, तथापि त्याच्या आचरणाचा कित्ता गिरविण्याच्या खटपटींत कदापि कोणीं पडूं नये.

स्त्रीक्रोधाचें सांत्वन.

उमा—काय त्रास तरी हा ! किती ह्मणून सोसावें ! जेव्हां पाहावें तेव्हां हीच गत ! घरीं येण्याची फुरसत ! उचलली जीभ लावली टाळ्यास ! हें दुःख माझ्यानें नाहीं काढवत बाई ! पुरे झाला हा संसार आणि पुरेत हे उपचार ! माझा जीव बाई त्रासून गेला ! दिवसभर वर्मा बोलणें ! एकदां झालें, दोनदां झालें, आला दिवस हीच किरकिर ! बाहेर त्रासावें आणि मला बोलवें ! वड्याचें तेल वांग्यावर ! काय तरी हाल हे ! यापेक्षां मरण वरें ! नको नको हें सुखदुःख ! मी ह्मणून इतके दिवस काढले; दुसरीच्यानें क्षणभरही राहवले नसतें ! मग यांना सर्व सुखाचा भोंपळा समजला असता ! फुणफुण ह्मणून किती काढावी ! सर्वदिवस काम

१५५९

करून मेलें, तरी यांचें हणून वोलणें आहेच ! व्यर्थ बायकांचा जन्म ! भगवंता, नको हें दास्य ! मी अगदीं धकून गेलें ! मला एक वेळ यांतून सोडीव !

रमा—अग उमा ! तुझी अवस्था अशी झाली तरी काय ! छी छी, हें नीट नाही. कपाळास धमकावणीच्या कठोर आंठ्या घातल्या आहेस त्या उकटून टाक. सर्वस्वीं तुझा सांभाळकर्ता, तुझा स्वामी, तुझा प्राणनाथ, यास त्या उग्र नेत्रांतून भाले मारून दुखापत करूं नको. तूं किती ही लावण्याची खाण असलीस, तरी थंडीच्या कडाक्यामुळें वृक्षांचे कोमल पल्लव जसे करपटून जावे, तसें तुझे लावण्य तुझ्या तिरस्कारी स्वभावामुळें करपटून जात आहे. वावटळ सुटली हणजे पुष्पांच्या सुकुमार कळ्यांचा जसा विध्वंस होतो, तसा तुझ्या लौकिकाचा विध्वंस होत आहे. कोणत्याही तऱ्हेनें त्यापासून हित किंवा मनास आनंद व्हावयाचा नाही. बायकांना राग आला हणजे त्यांची स्थिति कशी होते ? तर, जसा सुंदर पाण्याचा झरा खरा, पण अतिशय गढूळ झालेला, चिखलानें भरलेला, ओंगळ, ज्यांत सुरेखपणा हणून किंचित्ही नहीं, अशाच प्रकारची होय. कारण, जसा तो झरा गढूळ आहे तोंपर्यंत मनुष्यास तृषा कितीही लागली, कितीही त्याचा कंठ शोषला, तरी त्यांतील एका थेंबालाही शिवण्यास त्याचें मन घेणार नाही. त्याप्रमाणेंच बायकांची गोष्ट आहे. तुझा नवरा तोच तुझा स्वामी, तुझा जीव, तुझा संरक्षक, तुझा धनी, आणि तुझा राजा. तुझी काळजी त्याला

किती आहे पहा बरें. तुझ्या पोटाची भर करण्याकरितां, आपल्या अमोलिक शरीराचे हाल करून, तो समुद्र ह्मणत नाहीं, पर्वत म्हणत नाहीं, पाऊस ह्मणत नाहीं, उन्ह म्हणत नाहीं, अरण्य म्हणत नाहीं, तुजकडे जीव लावून वादळामध्यें रात्रीच्या रात्री जागरणें काढतो, दिवसभर थंडीवाऱ्यांतून कुडकुडतो, उन्हाचे ताप सोसतो; आणि तूं इकडे आनंदानें खुशाल घरीं बसून मौजा मारितेस. बरें इतकेंही असून तो तुजकडे कांहीं जास्त मागत नाहीं; पण प्रेम ठेवावें, कपट न धरितां हास्यमुख असावें, आणि सांगितलेलें तेवढें काम मन लावून करावें, हें काय तें त्याचें मागणें ! त्याच्या एवढ्या मोठ्या कर्जाची फेड होण्यास, त्यापुढें तुझे हें देणें कांहींच नाहीं. राजाकडे भक्तीनें वागण्याचा जसा प्रजेचा धर्म आहे, तसाच पतीपार्शीं प्रीतीनें वागण्याचा स्त्रीचा धर्म आहे. असें असतां, सात्विकपणानें जें कांहीं तो सांगतो, तें घुम्मेपणा आणि हट्ट धरून, तुसड्या करनकरे स्वभावानें जर ती ऐकत नाहीं, तर ती बायको कसली ? ती बायको नव्हे. पण भ्रष्ट, कज्जेदलाल, देवाधर्मानें टाकलेली, कोडगी, आपल्या मायाळू नवऱ्याच्या घरचा भेद बाहेर फोडणारी. विश्वासघातकी, कृतघ्न, राक्षसी होय. घरांत शांति ठेवण्याकरितां पाय धरण्यास जें स्थान, जेथें प्रीति ठेवून सेवा करणें आणि आज्ञेंत राहणें हा आपला धर्म, अशा स्थळीं झुंझ खेळण्यास उठणें, सगळी सत्ता आपल्या हातीं ठेवून हुकूम आणि तोरा चालविणें, अशा गोष्टींचा आपल्य

चायकोजातीस मोठा आनंद, या गोष्टीची मला मोठी लाज वाटते. आमचें शरीर इतकें नाजूक, कोमल आणि मृदु कशासाठी बरें केलेलें आहे ? पृथ्वीच्या पाठीवर फिरून, काबाडकष्ट करावे कां बरें आह्मांस लागत नाहींत ? आमच्या वाहेरच्या रूपासारखीच आंतील करणी आणि अंतःकरणही नाजूक असावें म्हणून नव्हे काय ? चला ! चला ! तुम्ही करनकऱ्या मूर्ख पोरी आहां ! तमच्या सारखीच मलाही, तोंडास तोंड देऊन हुमरीतुमरी करणें आणि चडफडण्यावर चडफडणें, याची मोठी हौस असे. त्या गोष्टीचा मला मोठा आनंद वाटे. असल्या कामामध्ये माझ्या युक्ति आणि तर्क हे तुमच्यापेक्षांही अधिक होतील. पण, माझी खात्री झाली आहे कीं, आमचे भाले ते त्यांना केवळ तृणासमान, आमची शक्तीही तशीच निर्जीव. आमच्या इतक्या अशक्त कोणीच मिळणार नाहींत. आमचें सामर्थ्य उगीच अतिशय विशाल दिसतें, पण, त्याचा लक्षावा हिस्साही आमच्या आंगीं नाहीं. यासाठीं आपल्या मनांत ज्या गोष्टी तूं धरल्या आहेस, त्या सोडून दे; त्यांमध्ये कांहीं हित नाहीं; आणि नवऱ्याचे पाय घर. त्याची हरकत नसल्यास मीही आलें चल. त्याचा संतोष होऊं दे.

उमा—धन्य रमाबाई तुमचा उपदेश ! तुम्ही आज भेटलां म्हणून फार चांगलें झालें. अन्यथा माझा संसार बुडाला असता. (दोघी निवून जातात.)

सुबोध संवाद.

[लक्ष्मी, सरस्वती, सगुणा, आनंदी, आणि गोदावरी.]

सरस्वतीच्या घरीं सर्वजणीं जेवावयास आल्या होत्या. जेवणखाण झाल्यानंतर माडीवर बसल्या असतां,

लक्ष्मी ह्मणते—सरस्वतीबाई, मी म्हणतें म्हणून थड्या समजू नका; खरेंच बाई, तुमच्या घरीं आलें म्हणजे जीव कसा तल्लीन होतो ! तुमचें कामकाज, ठेवणें रेवणें जेथच्या तेथें पाहतांच, इकडून बाहेर जाऊंच नये असें वाटतें.

सरस्वतीः—होय बाई, तुम्ही चौधीजणीं दया करून आलां आहां, त्यांची जर वास्तपूस्त न ठेविली, तर आमच्या करण्याचें काय फळ ? तरीपण तुमच्या जेवणखाणाची आम्हांकडून व्हावी तशी नीट व्यवस्था झाली नाही, याचा राग करूं नका म्हणजे झालें.

आनंदीः—काय बाई, तुमचें बोलणेंसुद्धां गोड. एकावें-सेंच वाटत. हें तर काय, पण बाई तुम्ही गोष्टीही फार चांगल्या सांगतां. आतां इतक्यांत घरीं जाऊन तरी काय करायाचें आहे ? वेळसुद्धां जाणार नाही. पण तुमच्या गोष्टी ऐकल्या म्हणजे प्रहराची घटका होते.

सरस्वतीः—हो, गोष्ट तर गोष्ट. तुम्हींही ऐकिलें असेल कीं, परवां इकडे इंग्रजलोकांची एक बाई आली होती. तिनें या देशांतल्या अनेक मुलींच्या शाळा पाहिल्या, आणि नंतर आपल्या देशास जाऊन इकडलें सगळें वर्तमान छापिलें. त्या

पुस्तकांत तिनें, आमच्या देशांतील बायका अज्ञानी, मूर्ख, आणि त्यांस समजूत उणी, आणखी असेच दुसरे कांहीं कांहीं पुष्कळ दोष काढिले आहेत, आणि ते नीट करावे म्हणून सूचना केल्या आहेत, असें आमचा नाना म्हणत होता.

लक्ष्मीः—होय, खरेंच तें ! आमच्या देशांतल्या बायका मूर्ख आणि इंग्रजांच्या कायत्या शाहण्या !

सगुणाः—होय बाई, जो उठला तो आम्हांला मूर्ख आणि रानटी म्हणतो. आतां त्यांच्या बायकांचें शाहणपण तरी आहे कितीसें, तें समजेल तर बरें होईल.

सरस्वतीः—अहो सगुणाबाई, तुम्हींच म्हणतां कीं जो तो दूषण लावतो म्हणून. तेव्हां यावरूनच पहा कीं, कांहीं तरी मुळीं कारण असल्याशिवाय इतका गोंगाट हौणार नाही. आतां ते म्हणतात कीं, आम्हीं तुरंगांत ठेविल्यासारख्या घरांत कोंडून ठेविलेल्या असतो; आम्हांस विचार नाही; पुरुषांपेक्षां आम्हांस नीच मानतात. हीं जीं त्यांचीं दूषणें आहेत, तीं कांहीं सर्व गोष्टींनीं खरीं नाहीत. त्यांना आमच्या घरगुती वर्तणुकीची पुरती माहिती नाही; यामुळें ते तर्कानें जीं धोरणें बांधतात, तीं आपण विचार केल्याशिवाय खरीं मानतां नयेत. त्यांच्या बायका कोठें पाहिजे तेथें पुरुषांच्या मंडळींत जाऊन निर्धास्त बसतात, आणि आम्ही पुरुषांच्या मंडळींत जात नाहीं, यावरून त्यांना वाटतें कीं, आम्हांस घरांत कोंडून ठेविलेले असतें; परंतु ही त्यांची समजूत खोटी आहे. कारण पुरुषांच्या मंडळींत जाऊन बसणें हें आमच्या रीती-

प्रमाणें निर्लज्जपणाचें काम आहे. आणि स्त्रीजातीला जितका मर्यादशीलपणा, तितकें अधिक भूषण. ते समजतात कीं, बायकांना मंडळींत नेण्यास आमच्या देशांतल्या पुरुषांस कमीपणा वाटतो. परंतु तसें नाहीं. कारण लग्नकार्यामध्ये, होम-हवनामध्ये, मोठमोठ्या समारंभांमध्ये, सर्वदा पुरुषांपेक्षां स्त्रियांचा मान अधिक आहे, आणि कारणपरत्वे बायकांना पुरुषांच्या मंडळींत जेव्हां जावें लागतें, तेव्हां तेथें त्यांचा किती संभावितपणानें आणि मर्यादशीलपणानें पुरुष मान ठेवितात, हें तुम्हांला ठाऊकच आहे.

आनंदीः—स्त्रीजातीला जर आमचे पुरुष नीच मानीत नाहींत, तर मुलगा झाला म्हणजे केवढा वरें समारंभ करितात ? त्यांना किती आनंद होतो ? पण मुलगी झाली म्हणजे त्यांना किती वाईट वाटतें वरें ? पुरुषांनाच वाईट वाटलें तरी आश्चर्य नाहीं, प्रत्यक्ष त्या मुलीच्या आईलाही मोठा खेद वाटतो. तेथें मग समारंभ कोठचा ? मग आईची “ सुटका तरी झाली, ” इतक्यावरच समाधान करून घेतात. तसेंच स्त्रियांना ‘ अबला, ’ ‘ भीरु, ’ आणखी असलींच दुसरीं नांवें देतात, हें कसें ?

सरस्वतीः—असें नाहीं. स्त्रीजात म्हटली म्हणजे मुळीं अशक्त, पराधीन आणि पुरुषापेक्षां तिच्या अबरूला धोके फार; यामुळें कन्या झाल्यापासून, पुढें ती कोणाच्या घरीं पडेल, तिचे अबरूनें कसे दिवस जातील, इत्यादि काळजीमुळें मनास अमळ व्यथा होते इतकेंच. स्त्रीजातीला उणेपणा

आहे म्हणून असें होतें, असा अर्थ नाही. आतां 'अवला,' 'भीरु' हीं नांवें स्त्रियांना उणेपणा आणणारीं नव्हेत, पण उलट तिच्या नाजुकपणाला गौरव आणणारीं आहेत.

आनंदीः—पण इंद्रजांच्या बायका मोठ्या विद्वान् असतात म्हणून सांगतात, तें खरें काय ?

सरस्वतीः—होय, परवां आमचा नाना म्हणत होता, कीं त्यांना आईच्या घरीं लहानपणापासून लिहिणें वाचणें, शिवणकाम इत्यादि शिकवीत असतात. त्यामुळें घरचा सगळा कामकारभार बायकांच्याच हातीं असतो, आणि पुरुषांना कांहीं तिकडे फारसें लक्ष द्यावें लागत नाहीं.

आनंदीः—आणि आमच्या घराचा आम्ही कामकारभार पाहतों कीं नाहीं ?

सरस्वतीः—हो; न पाहायला काय झालें आहे? आमच्या देशांत तरी लाखों बायका अशा आहेत कीं, पुरुषांपेक्षा त्या संसारांत अधिक दक्ष असतात. पण त्या इंद्रजांच्या दृष्टीस पडत नाहीत, यामुळें त्यांना वाटतें, कीं हिंदूंच्या बायका अगदीं मूर्ख आहेत. पण ही एक गोष्ट खरी आहे कीं, आमच्या बायकांना लिहितां वाचतां येत नाहीं, आणि हिशेब समजत नाहीं, यामुळें त्यांच्या अंगांत तितकी हुशारी येत नाहीं. कोणत्या देशांतल्या बायका कशा शाहण्या किंवा मूर्ख आहेत; त्यांचे कोणकोणते गुण आपणांस घेण्याजोगे आहेत; त्यांच्या आंगीं किंवा आपल्या आंगीं कोणकोणते दोष आहेत;

ते कसे काढून टाकावे; संसार म्हटला म्हणजे अडचणींचा समुद्र आहे, त्यांतून अवरून पार पडण्याला कशी वर्तणूक ठेविला पाहिजे; अशा प्रकारच्या पुष्कळ गोष्टी लिहितां वाचतां येत असलें म्हणजे समजू लागतात. आणि रिकाम-पणीं श्लोप घेण्यामध्ये वेळ न जातां, सत्कर्मामध्, पुराण कथाश्रवणामध्ये, तसेंच दुसऱ्या आणखी कित्येक चांगल्या कामांमध्ये वेळ घालविण्यास सांपडतो, आणि मनाला समाधान होऊन बुद्धि वाढते. तेव्हां लिहिण्यावाचण्यामुळे त्यांचें ज्ञान अधिक असतें यांत संशय नाही.

लक्ष्मीः—पण त्यांच्या बायकांची तच्चेत सांभाळतां सांभाळतां त्यांचे फार हाल होतात असें ऐकतों, हें खरें काय ?

सरस्वतीः—होय, आमच्या नाना असें म्हणत होता खरा. त्यांच्यातील कितीएक बायका अशा मिजाशी आणि उद्धट असतात कीं, त्यांचा खर्च सांभाळतांना नवऱ्यांची त्रेधा उडून जाते. आणि याकरिता कित्येक लोक या त्रासाला भिऊन लग्न न करितां तसेच राहतात. विद्वान् म्हणवून घेणाऱ्या बायकांना ही मोठी शरमेची गोष्ट आहे; परंतु सगळ्याच अशा नाहीत. आणि भी म्हणतें कीं, वाईट चाल जी असेल ती सर्वांनीं सोडून घावी हें चांगलें आहे.

सगुणाः—सरस्वतीवाई, लिहिणें वाचणें शिकल्यानें अमक्या तमक्या गोष्टी होतील म्हणून तुम्ही सांगतां खऱ्या; परंतु त्या गोष्टी काय पहिलें पुस्तक दुसरें पुस्तक वाचून होणार आहेत ? आमच्या मुंबईच्या मुली कोठें ट फ वाचतां

येऊं लागलें, म्हणजे कोठचीं “ प्रीताईचीं बुकें ” म्हणून वाचूं लागतात. जळोत तीं बुकें ! त्यापेक्षां मुळींच न येईल तर बरें. म्हणूनच पुरुष म्हणतात तें काहीं खोटें नाही, का बायकांना लिहितां वाचतां आलें म्हणजे परिणाम वाईट होतात म्हणून.

सरस्वती:—असलीं वाईटसाईट पुस्तकें वाचल्यानें परिणाम वाईट होईल खरा, परंतु हा काहीं लिहिण्यावाचण्याचा दोष नाही. त्यांना त्यांच्या घरच्या मनुष्यांनीं चांगलीं पुस्तकें आणून द्यावीं, आणि वाईट असतील तीं वाचूं देऊं नयेत; त्यांपासून अनहित आहे असें त्यांच्या मनांत ठसवून द्यावें. असें केलें म्हणजे तुम्ही म्हणतां ती अडचण राहणार नाही. काय करावें बाई, आमच्या बायकाच मूर्ख म्हणून कशाला म्हणावें ? नानानें सांगितलें कीं, फक्त बायकांच्या वाचनाकरितां, इंग्रजांच्या देशांत सोपीं, गोड, आणि सुबोधपर हजारों पुस्तकें नित्य नवीं छापतात. तसलीं पुस्तकें आम्हांला कोठें बरें मिळतात ? तींच आमच्या देशांतल्या पुरुषांनीं करून दिलीं, तर आम्ही वाचूं कीं नाही ? आम्हांला वाचायालाच जर पुस्तकें नाहींत, तर लिहिणें शिकून इंग्रजांच्या बायकांप्रमाणें नवीं नवीं पुस्तकें आम्ही करायचीं तीं कशीं ?

लक्ष्मी:—होय हो बाई, बरी आठवण झाली. मागच्या सोमवारीं मी आमच्या यमुनाबाईच्या घरीं गेलें होतें. तेथें तिचा नवरा कशावरूनसा तिला म्हणाला कीं, “तुम्ही बाय-

का मूर्ख, तुम्हांला लिहितां येत नाहीं, वाचतां येत नाहीं, म्हणूनच इंग्रज लोक हंसतात ते. ” तेव्हां ती म्हणाली, “ लिहितां येऊन काय उपयोग ? वाचायाला पुस्तकच नाहीं. इतक्या कसल्याशा ‘ यमू ये ’ आणि ‘ बीये ’ म्हणून परीक्षा दिल्या आहेत, आणि रोज रोज भाराभर इंग्रजी पुस्तकें आणून वाचायाचीं, पण बायकांसाठीं दोन चार पुस्तकें केलीं तर काय होईल ? ” तेव्हां तो रागावून तिला म्हणाला, “ चल, वेड लागलें आहे तुला. मराठी येतें आहे कोणाला इथें ? आणि पाहिजे तरी तें कशाला ? इंग्रजी शिक, आणि हवीं तितकीं मग पुस्तकें वाच. ”

गोदावरी:—बरें बाई, काय करायाचें त्याला ? मराठी झालें, आतां इंग्रजी उरलें आहे !—पण बोलतां बोलतां केव्हांच सांज झाली. आतां आम्हांला आज्ञा द्यावी.

लक्ष्मी:—बोलतां बोलतां किती गोष्टी निघाल्या पहा ! तुमच्या मुखांतून निघालेलें इतकें सुरस भाषण ऐकून आम्हांला मोठा आनंद झाला. याकरितां फावल्या वेळेस अशाच आपल्या येथें घटकाभर गोष्टी बोलण्याकरितां आलों तर आपणांला त्रास तर होणार नाहीना ?

सरस्वती:—मला तर बाई एकटी वसून वसून कंटाळा येतो. तुम्ही वरचेवर येत जाल तर कर्मणूक तरी होईल.

लक्ष्मी:—बरें आहे.

(सर्व निघून जातात.)

स्त्रीचें तेज.

घरांतील चांगल्या वाईट कृत्यांमध्ये स्त्रीचें तेज म्हणून जें आहे तें दुर्निवार आहे. तथापि तें जर मुळींच नसतें, तर मनुष्याला संसारसुखाचा लेशही प्राप्त झाला नसता !

चांगली स्त्री हाच पुरुषाचा शहाणपणा, सामर्थ्य, आणि धैर्य होय; वाईट स्त्री हीच कटकट, वाईट कामाला प्रवृत्ति, आणि निराशा. मनुष्य कोणच्याही स्थितीत असला, तरी त्याची स्त्री जर मनाची स्थिर, निश्चयी, आणि मितव्ययी आहे, तर त्याला धैर्य सोडण्याचें कारण नाही. पण घरामध्यें जर आलस्य, उधळेपणा, आणि अव्यवस्था आहे, तर बाहेरून कितीही शहाणपणाचा व्यवहार ठेवला, तरी कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाही. कोणाच्याही हातून वाईट स्त्रीचा फार दिवस त्रास सोसणें होणार नाही. पुरुषाचें मन घट्ट असलें तरी तें कांहीं दगडाचें केलेलें नाही. त्याला मोठमोठे उद्योग आणि पराक्रम करण्याची हौस असते खरी; तरी हें सर्व सिद्धीस जाण्याला त्याचें मन शांत असलें पाहिजे. म्हणून जर तो चांगला बुद्धिमान व चतुर मनुष्य असला, तर विशेषें करून त्याला संसाराच्या धक्काधक्कींतून पार पडण्याला सुविचाराचें अंग बरेंच अवश्य आहे. त्याच्या त्रासलेल्या जीवाला विश्रांति देण्याला घर म्हटलें म्हणजे गोडी-गुलाबीचें आणि समाधानीचें स्थान असलें पाहिजे. अशा स्थानीं तो आला तर त्याच्या अंतरात्म्याला आल्हाद होऊन

दुप्पट वळ येतें, आणि पुन्हां संसाराच्या खटपटीसाठीं बाहेर जाण्याला त्याला ताजी हुशारी उत्पन्न होते. पण घरीच जर शांति मिळत नाही, आणि सदासर्वदा दुसफुस, आणि फडफडाट, आणि जळफळाट आणि तुसडेपणा, आणि हेवा आणि घिसघीस, यांशीं गांठझाली; फिर्यादी आणि गाऱ्हाणी आणि निंदा यांची टोंचणी सुरू झाली; तर त्याची छाती खचून जाते, आणि विचान्याची सर्वस्वीं निराशा होते. ज्याला संसाराची फारशी काळजी नाही, अशाही अनेक लोकांची अशीच स्थिति आहे. याचें कारण स्त्रीचें तेज.

मुलांचें शिक्षण.

—:o:—

मुलांचा आईवर जसा विश्वास असतो तसा दुसऱ्या कोणावरही नसतो. नवीन कोणतीही वस्तु त्यांच्या नजरेस पडो, तिजविषयीं हरएक प्रकारची माहिती आईच्या मुखावाटे मिळाल्याविना तीं कधींही संतुष्ट होत नाहींत, दुसऱ्या मनुष्यांनीं त्यांचीं कितीही समजूत केली तरी त्यांची खात्री होत नाहीं. मुलांचा नेहेमी आईशीं सहवास असल्यामुळें, व तिची त्यांवर पूर्ण कृपा असल्यामुळें, आपणांस आई कांहीं असत्य किंवा आपलें अहित होण्याजोगें सांगणार नाहीं, अशी त्यांची तिजवर पूर्ण श्रद्धा असते. याकरितां मुलांना सन्मार्गी लावण्याच्या कामीं आईचे प्रयत्न जसे सफळ होतील, तसे दुसऱ्या कोणाचेही होणार नाहींत, हें लघड आहे.

असें जरी आहे, तरी कित्येक स्थळीं आईच्या उपदेशानें मुलें सुधारतात असें न ह्मणतां तिच्या वेडगळ आणि अस-मंजस लाडानें तीं फार विघडतात, असें ह्मणण्यास कांहीं बाध आहे, असें आह्मांस वाटत नाही. बाप, चुलते, किंवा वडील भाऊ, यांची मर्जी सुप्रसन्न असल्यास त्यांजकडून कधीं तरी मुलांस थोडाबहुत उपदेश मिळता; परंतु त्यांवर त्यांची पूर्ण श्रद्धा नसल्यामुळें त्याचा व्हावा तसा उपयोग होत नाही. तशांत कांहीं कांहीं ठिकाणीं त्या उपदेशाप्रमाणें न चालण्याविषयीं आईकडून त्यांस शिफारस होते, व कित्येक ठिकाणीं तर मुलांना अधिकउणें न बोलण्याविषयीं मुलांच्या बापास आईकडून सक्त ताकीद होते. असा हुकूम झाला ह्मणजे मग तो मोडावा कोणीं? असो. अशा रीतीनें मुलांच्या शिक्षणाकडे अगदीं दुर्लक्ष होतें, एवढेंच नाही, तर मुलांची बुद्धि कुमार्गी लावण्यास तीं आईबापें कारण होतात. लहान-पणीं मूलस्वभावास्तव नाग्या जर एखाद्या लहानशा मांज-राच्या अगर कुत्र्याच्या पोराची शेंपटी धरून ओढूं लागला किंवा दुसऱ्या प्रकारानें त्यास त्रास देऊं लागला, तर त्याच्या आईस जसे कांहीं प्रेमाचे पाझर सुटतात. ते मुलाचे खेळ पाहून तिचा तो आनंद पोटांत मावेनासा होतो. आसपास कोणीं असल्यास त्याला ते खेळ पाहण्याकरितां ती हळूच इशारा करते पण असें न करितां, “ नारु बाळा, असें करूं नये हो, असें केल्यानें मनीचें शेंपूट दुखावेल, ” असे चार सप्रेम शब्द बोलून, त्याचें मन त्या खेळापासून दूर करण्याचा

ती काडीमात्र प्रयत्न करीत नाही. तशांत एखादे वेळेस मांजराच्या पोराला त्याचे ते खेळ न आवडून त्याने त्यास आपल्या नखानें ओरबाडलें, तर मग काय विचारतां ? त्या मांजराच्या पोरास ती आपल्या हातीं बरेच चपाटे देऊन नंतर नाग्याकडून आणखी आपल्यासमक्ष त्याचे खेळ करविणारच.

यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, दुसऱ्या प्राण्याला त्रास न देण्याविषयीं आईकडून मुलांना उपदेश मिळत नाही, एवढेंच नाही, तर तसें करण्याविषयीं उलट उत्तेजन मिळतें. तशांत, वर सांगितलेंच आहे कीं, आईवर मुलांचा पुरा विश्वास; यामुळें अशीं कृत्ये करण्याविषयीं त्यांच्या मनांत दिवसेंदिवस ज्यास्त इच्छा उत्पन्न होते. आज फक्त मांजराच्या पोरांना त्रास दिला, उद्यां शेजारच्या मुलाला मारणार, आणि परवां तिसऱ्याच प्रकारची एखादी खोडी करणार. याकरितां आईबापांनीं व मुख्यत्वेकरून आईनें मुलास चांगल्या मार्गास लावण्याची संधी आहे तोंपर्यंत तिचा चांगलाच उपयोग करावा.

मुलीचें लग्न.

—:—

मुलाचें लग्न आणि मुलीचें लग्न यांमध्ये पुष्कळ फेर आहे. जेव्हां मुलाचें लग्न होतें, तेव्हां त्याचा आपल्या आईबापांशीं, इष्टमित्रांशीं, किंवा सोयऱ्याधायऱ्यांशीं, जो नात्याचा किंवा

प्रीतीचा संबंध असतो, त्यामध्ये कांहीं व्यत्यय येत नाही. त्याचा तो सर्व स्नेह कायम राहून, आणखी नवीन सोयरे-धायरे त्यास मिळतात, व नवीन स्नेहसंबंध उत्पन्न होतो. वारामध्ये सून आल्याने मुलाचे आईस मोठा आनंद होतो, व व्यवस्थेने राहिल्यास सर्वप्रकारे सुख होते. मुलगा कोठे कामकाजानिमित्त बाहेर गेल्यास त्याच्या जाण्यापासूनही घर तितके उदास दिसत नाही; कारण पुरुषजात ह्मटली ह्मणजे स्वतंत्र, मोकळी; आणि पुरुषाचा घरापेक्षां बाहेर ओढा फार. यामुळे जरी तो बाहेर गेला, तरी गेलासा दिसत नाही. पण मुलीची गोष्ट वेगळी. ती नवऱ्याच्या घरी जाते, त्यावेळी आईबापांना जो तिचा वियोग होतो, तो खरा वियोग होय. जन्मापासून आजपर्यंत वाढविलेली जी आपली मुलगी, ती एक दोन घटकांच्या आंत आपली नव्हे, परक्याची होणार; तिचा आपला इतके दिवसांचा संबंध कमी होऊन अन्यत्र लोभ जडणार; हे विचार मनांत आले ह्मणजे, जरी तिच्या सर्व आत्मांना तिच्या लग्नसमारंभाचा मोठा आनंद झाला असतो, तरी त्यांच्या व मुख्यत्वे करून तिच्या आईच्या अंतःकरणांत भडभडून उदासपणाचा सुसकारा बाहेर फुटल्यावांचून कधीही राहत नाही. मुलगा ह्मटला ह्मणजे जसा एकादा टवटवीत रोपा वाढलेला असतो तसा स्वतंत्र असून हवा तिकडे काढून नेला तरी अडचण पडत नाही. मुलगी ही केवळ झाडाच्या आंगची खांदी; ही काढून नेतांच त्या झाडाला दुःख झाल्यावांचून राहत नाही. बाळपणापासून

तुम्ही तिजवर मायाममता ठेविली, तिजवर जीव ठेवून आई-बापांच्या खऱ्या प्रेमानें तुम्ही तिजसभोंवतीं नाचलां, तुमच्या प्रेमाची कधीं वृत्ति झाली नाही, आणि तिणेंही तुम्हां उभय-तांचे उपकार मोठ्या प्रेमानें घडोघडी दर्शित केले. सगळ्या पृथ्वीपेक्षां तिजवर तुमची माया अधिक होती, आणि तीही तशीच तुम्हांला सर्वस्वीं परब्रह्म मानून राहत असे.

हें सगळें खरें, पण एकादे दिवशीं तुम्हीच एकादा कौण्ठिक मनुष्य बोलावून आणतां, त्याचा आदरसत्कार करतां, आणि तोच तुमच्या प्रीतीच्या घरच्यांतलें तुमचें लाडकें पांखरूं घेऊन कोठच्या कोठें पार होतो. सकाळीं उठून पाहतां घर उदास दिसतें; त्याचे शब्द ऐकण्याला तुम्ही कान लावून टपत बसतां; इकडे तिकडे पाहतां; पण तें कोठेंच दिसत नाही; तुमची लाडकी मैना उडून गेली; तिचा पिंजरा मोकळा पडला; तिचा मनोहर किलबिलाट जाऊन जिकडे तिकडे थंडगार झालें. नित्याप्रमाणें लाडी-गोडीनें तुम्हांस जागृत करण्याला आज सकाळीं ती तुमच्या उशागती आपले सुवासिक पंख फडफडावीत आली नाही. पाहावें तें उदास, सामसूम, भणभणीत. त्या लाडकेची खोली पाहावी तों ती अस्ताव्यस्त; ती तरी पोरपणाच्या गडबडीमुळें अस्ताव्यस्त झालेली नव्हे, पण तिची आशाच सोडून निघून गेल्यामुळें. लग्नापूर्वींचे तिचे परकर, साड्या, चोळ्या, जिकडेतिकडे पसरल्या आहेत; पोरपणाच्या निरुप-योगी जिनसा लोळताहेत; खुर्च्यांवर, चौरंगावर, खुंद्यांवर,

कांहीं आडजूनीं सणगें पडलीं आहेत; पत्न्या उघड्या; कपाटाचे खण अर्धुकडे उघडलेले; त्यांमधल्या जिनसा विसकटलेल्या; तिचा तो मोकळा पडलेला विछाना; सत्रंजीवर विसकटून पडलेलीं मोठेपणीं न आवडणारीं तिचीं पोरपणचीं खेळणीं व बाहुल्या; हें सर्व पाहून, जशी एकादी चिमणी ससाण्यानें मारावी, आणि तिचे अस्ताव्यस्त पडलेले पंख दृष्टोस पडावे, तशी अवस्था होऊन, आईच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्यावांचून राहत नाहीत.

इतक्यानेंच झालें नाही; कारण, इतके दिवस जी त्या लाडकेची सर्व प्रीति आईवरच होती, ती आजपासून अर्धी झाली; आणि ज्या आईपणाच्या नात्यानें ही तिच्यासाठीं इतकी खंती करते, तें आईपण तिला एकदाचें प्राप्त झालें, ह्मणजे तर मग तिचा इकडचा लोभ फारच मंद पडणार. दोन चार महिन्यांमागें, किंबहुना आठ पंधरा दिवसांमागेंही ज्या मनुष्याचें नांवही माहित नव्हतें, असा परका मनुष्य येऊन त्यानें तिची सर्व प्रीति ओढून घेतली; आणि लहानपणापासून मोठ्या काळजीनें, श्रमानें आणि हरएक सुखाच्या रीतीनें तिचें लालनपालन केलें तें सर्व मागें पडलें. तें असो, पण तिचें लेंकुरपणचें चुंबन तेंही त्या परक्या मनुष्यानें आपणास मिळेनासें केलें. फक्त वडीलपणाचा मान मात्र काय तो आपला राहिला, बाकी सर्व निघून गेलें. त्या मुलीचे सर्व मनोविकार आतां नवऱ्याकडे गुंतले. नवरा जर तिच्या मनाजोगता मिळाला, तर मोठ्या आनंदानें आपला

सर्व संसार चालवून ती अखंड त्याच्या बऱ्यावाईटाचा वांटा घेते. नवरा न आवडला, तरी मन घट्ट करून आपला संसार चालविलाच पाहिजे. सृष्टिनियमाप्रमाणें व धर्मशास्त्राप्रमाणें तिनें नवऱ्याच्या सुखदुःखाचा वांटा घेतलाच पाहिजे. ह्मणून त्यापासून सुख किंवा दुःख मानणें हें प्रत्येकीनें आपल्या विचारानें ठरविणें अवश्य आहे. असो. कोणत्याही प्रकारें तिनें नवऱ्याचा चांगला संसार केला, तरी आईला जो तिला वियोग झाला त्यामध्ये कांहीं फेर पडत नाही.

तथापि इतके दिवस मुलीची आपणावर जी प्रीति होती ती कमी होत जाऊन नवऱ्यावर अधिकाधिक वाढत चालली, याबद्दल मुलीला दोष देणें बरोबर नाही. कारण लहानपणापासून तिच्या मनामध्ये नवऱ्यावर प्रीति ठेवावी असें विचार आईनेंच भरून दिलेले आहेत, स्वतः ती आई आपल्या आईचें घर सोडून नवऱ्याचा संसार दक्षतेनें चालवीत आहे असें ती पाहते; आणि धर्मशास्त्रामध्येही याप्रमाणें न वागल्यास अपराध घडतो असेंच सांगितल आहे. याकरितां आपली गेलेली जी कन्या तिची सर्व प्रीति पुनः आपल्यावर जडावी अशी वेडगळ इच्छा न धरतां, 'परमेश्वरा, दिवसेंदिवस त्या उभयतांमधील प्रीति वाढून त्यांच्या सुखाची वृद्धि होवो, आणि त्यांचें कौतुक असेंच आमच्या दृष्टीस पडो,' असेंच मनापासून चिंतीत जावें.

माता आणि बालक.

—:०:—

वरें, आपण एका लेंकुरवाळ्या गृहस्थिणीचें चित्र लक्षांत आणूं. तिनें आपल्या पोटाशीं धरलेल्या लहानशा गोजिरवाण्या बालकाच्या देहामध्यें काय वरें असावें?—तर या सृष्टीमध्ये ईश्वराच्या करणीचें जें अतिशय पराक्रमी यंत्र, म्हणजे मनुष्याच्या मनाचें बीज, तें त्यामध्ये भरलें आहे. तरी तें वरें किंवा वाईट यांतून हव्या त्या मार्गाकडे लावतां येण्याजोगें आहे. त्याच्यामध्ये अनेक तर्क, अनेक विचार, अनेक कल्पना, गूढरूपानें राहिल्या आहेत; तरी सध्यां त्याचें त्यालाच ज्ञान नाही. सांप्रत तें अज्ञानाच्या अंधारामध्ये लोळत आहे. तथापि त्या अंधाराच्या मधून मधून ज्ञान, प्रीति, आणि सत्य त्यांच्या प्रकाशाच्या झुळका प्रतिक्षणीं चकाकत आहेत. अशा या झुळकांचा मूळ उगम पाहिला असतां, मातेच्या अंतःकरणांतील प्रीति आणि तिचें सप्रेम दृष्टीनें त्याकडे डोळाभर पाहणें, हा होय. प्रकाश, वायु, उष्णता, उदक इत्यादिकांचा जसा सृष्टींतील वनस्पत्यादिकांवर परिणाम घडतो, तसाच मातेच्या मनाचा मुलावर परिणाम घडतो. तिचें हास्यवदन, तिचें उत्तेजनयुक्त भाषण, तिचें प्रेमळ चुंबन, तिचें मायाळू दटावणें, तिचा शांत राग, यांचा त्या बालकाच्या मनावर जो परिणाम घडतो, तो कसा? तर एखाद्या नाजूक रोप्याला जसें आकाशांतील नाजूक दंव, जसा ताजेपणा देणारा पाऊस, जसा बाह्यतः कडक दिस-

णारा वायु, आणि जसें आनंददायक सूर्यकिरण, तसा होय. लक्ष देऊन पहा कीं, कोट्यवधि लोकांच्या घडामोडी करून ज्यानें त्यांवर अंमल चालविला असेल, जो सर्व मनुष्यांमध्ये अतिशयित प्रज्वलित बुद्धीचा ज्ञानी होऊन गेला असेल, तोही अशा या क्षुद्र क्षणभंगुर अशक्त बालदेहामध्ये प्रथमतः विराजमान झाला होता. तशीच ही दुसरी एक गोष्ट दुःखकारक खरी, पण खोटी म्हणतां येत नाही, ती अशी कीं, जो केवळ कर्मचांडाळ, ज्याणें जन्मास येऊन मनुष्य-देहास केवळ डाग लावला, जो सर्वस्वीं मनुष्यपणांतून उठला, सर्वांशीं भ्रष्ट,—सर्व जगाला मुकलेला, असा जो कोणी असेल, तोही बाळपणीं मातेच्या मांडीवर निष्कलंक-रूपानें पोसला गेला होता; आणि त्याचें अंतःकरण त्यावेळीं शुद्ध चैतन्यासारखें निर्मळ होतें.

अहाहा ! आपण सन्मार्गानें वागून मोठेपणीं चांगल्या स्थितीला पोचल्यावर, आपल्या बाल्यदर्शेंतील आनंदमय गोष्टी मनांत आणणें हें किती बरें आल्हादकारक कृत्य आहे ! अंतःकरण आंतून आनंदानें भरून आल्यामुळें अवर्णनीय प्रेमळ दृष्टीनें त्या मातेनें आपणाकडे पाहवें; कोमल प्रीतीनें गोंजारून पित्यानें आपले लाड चालवावे; जसजसे त्या उभयतांच्या श्रमानें आणि उपदेशानें आपण वाढत चाललों, आणि आपणास समजूत येत चालली, तस-तसा त्यांचा आनंद कसकसा वर्धमान होत जावा; शास्त्रां-तील वाक्यें त्यांच्या मुखांतून कसकशीं ऐकून पाठ करावीं;

आणि आपल्या स्मरणामध्ये त्यांनीं परमेश्वराचें सत्य कसें विंबवून द्यावें ! या सर्व गोष्टींचो आठवण केलो असतां, तसेंच जें जें या संसारामध्ये आपणांस सुख ह्मणून होत आहे, तें तें सर्व मुख्यत्वे त्यांच्या ममतेपासून, हें मनांत आणलें असतां, किती बरें आपल्यास आल्हाद होतो !

मुलांना शिक्षण देण्याला मातेसारखा दुसरा शिक्षक नाही. आईबापें आणि बालक यांच्या परस्परसंबंधावर मृत्यूनें, भांडणानें, किंवा अन्य कांहीं गोष्टींनीं जेथें क्रूरपणें अकालीं घाला घातला, तेथली स्थिति दुःखकारक, आणि तेथला भावी परिणामही शोकार्हच ! तिच्या लाडक्या बाळाच्या तोंडावरील बाळशाचें तेज उतरल्यापूर्वीच जर तिला भगवंतानें अकालीं बोलावणें केलें, तर त्या विचाऱ्याची अवस्था खरोखरी हृदयभेदक होते, व प्रसंगीं मोठ्या धोक्यांतही पडते. पण तशांत आईबापांचे दोष, त्यांचे दुर्गुण, त्यांचा अविचारी कठोरपणा, आणि त्यांचें जाणूनबुजून दुर्लक्ष, यामुळें जर बालकांची मति भ्रष्ट झाली असली, आणि अंतःकरण दुरावळें असलें, तर त्या शोकार्ह स्थितीचा कळसच झाला यांत संशय नाही.

सुसंवाद १.

∴∴∴

जेवणखाण झाल्यावर सरस्वतीबाई आपल्या दिवाण-खान्यांत बसली आहे, इतक्यांत तिची शेजारीण गोपिकाबाई

तेथें आली. कांहीं वेळ इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर गोपिकाबाई ह्मणाली, “ कां हो सरस्वतीबाई, कांहीं गडबड फारशी दिसते; लाडवांचें संधान आहे वाटतें कांहीं ? ”

सरस्व०—हो ! आतां आमच्या विनायकाची मुंज आहे—लग्न आहे, गोदेचेंही लग्न आहे, त्याची गडबड.

गोपिका०—विनायकाची मुंज आणि लग्न एकदांच का? त्याला आतां कितवें पांचवें कीं साहवें वर्ष. अझून त्याच्या मुंजीचीही पुर्ती वेळ आली नाही. आणि लग्नसुद्धां एकदमच करायचें ?

सरस्व०—हें हो काय विचारतां ? आतां काय तो मुंजीला लहान झाला ?

गोपिका०—मुंजीचें एक असो ! पण इंतक्यांतच का हो बाई त्याचे लग्नाचेही दिवस आले ?

सरस्व०—तर काय भिकाऱ्याच्या पोरासारखा बारा बारा, पंधरा पंधरा, वीस वीस वर्षांपर्यंत पोर वाढवायाचा? इश्रश मेलें ! देवानें चार पैसे दिल्याचें सार्थक तरी काय झालें ? चार दिवस डोळ्यांचें सुख घ्यावें, अंमळ मिरवावें, ह्मणून देवापाशीं पोरें मागतात. नवरा नवरी लहान पाहिलीं ह्मणजे मनाला समाधान वाटतें; नाहीं तर आपले वाढले घोडेश्वर ! कोणी ह्मणावें कीं आईबापांपाशीं पैसा नाहीं, ह्मणून हे एवढे वाढले ! आपल्याला नाहीं बाई तसलें शोभत. आपल्या अब्रूप्रमाणें हवे तर र पैसे अधिक खर्चून मनाची हौस पुरवावी. आमच्या

विनायकाची मुंज पुढच्या वर्षी करावी, असा वेत चालला होता, पण मी हट्ट धरून वसलें आणि ह्मटलें कीं “ तें नाहीं चालावयाचें. मी त्याचें यंदा लग्न करणार; तुहांला हवी तर मुंज करा, नाहींतर नका करूं. ती भिकारडी यमनाबाई, तिनें आपल्या मुलाचें लग्न पांचव्या वर्षी केलें, आणि आमच्या सारख्यांचा पोर अज्ञून लग्नावांचून फिरावा, ही लाज नाहीं का वाटत ?” त्यांनीं आढेवेढे पुष्कळ घेतले, पण मी हें वर्ष कोठें जाऊं देणार आहे ?

गोपिका०—पण तुमचे यजमान काय ह्मणतात ?

सरस्व०—ते हवें तें ह्मणेनांत, मी नाहीं ऐकायाची. कुठचा मुलगाच लहान, कोठचें कांहींच, कोठचें कांहींच. पण तुह्मीच पहा गोपिकाबाई, लहानपणीं लग्न शोभेल तसें मोठेपणीं शोभेल का ? आणखी मी तुहांला सांगतें, कोठें बोलूं नका हो, तुहांला माझ्या गळ्याची शपथ आहे, त्यांचें ह्मणणें कीं, मुलगा लहान, आणखी तशांत तूर्त हातीं पैसा नाहीं. पण तुह्मीच पहा कीं, हातीं पैसा नसला ह्मणून कांहीं आजचा दिवस उद्यांला येतो ? पांच चार हजार रुपये कर्ज झालें, तर मेलें त्याचें काय मोठेंसें ? पण पोर वाढली याची लोकांमध्ये कांहीं लज्जा वाटेल तिकडे पाहिलें पाहिजे कीं नाहीं ? कर्ज काय मेलें हांहां म्हणतां फिटून जाईल, पण एकदां लोकांनीं नांव ठेविलें ह्मणजे तेथें कांहीं उपाय चालेल का ?

गोपिका०—होय बाई, नव्या नव्या काय काय चाली निघतील त्या खऱ्या. आमच्या वेळीं वीस वीस पंचवीस

सौभाग्यरत्नमाला

वर्षाचा मुलगा झाल्यावांचून लग्नाचें ह्मणून नांव निघायाचें नाहीं, पण आतां जुने डोळे आणि नवे तमासे पहावे !

सरस्व०—अहो ज्या वेळचें त्या वेळीं ! त्या वेळीं पैसा मिळत होता कोठें ? चाळीस रुपडे किंवा पन्नास रुपडे झाले ह्मणजे मोठा कामदार झाला ! आतां पांचशें आणि हजार कोणाच्या खिसगणतींत आहेत? तुमच्या वेळीं अशा पलटणी आणि रथ पाहिले होतेत का कधीं ?

गोपिका०—तुझाला बाई राग येणार नाहीं तर मी बोलतें. आमच्या वेळीं पगार थोडा जरी असला, तरी त्यांतच चार पैसे राखून आह्मी संसार केला. पण —

सरस्व०—बोला बोला, अडखळूं नका, मला राग नाहीं यायचा.

गोपिका०—पण मी ह्मणतें, हजारों रुपये मिळून पण शेवटीं मारवाड्या—तसें नव्हे हो, पण तितकाही पैसा पुरत नाहीं ह्मणतें.

सरस्व०—पण तेव्हांसारखें भिकारपण काढलें, तर आतांही पुष्कळ पैसा शिल्लक राहिल. पण त्याला वेऊन काय करायचें ?

गोपिका०—तेव्हां ह्मणजे भिकारपणानें लोक राहत होते असें तुझीं समजूं नका हो. तेव्हांही पुष्कळ श्रीमंत लोक होते, पण बाई त्यांना आह्मी श्रीमंत, आह्मी श्रीमंत, असा गर्व मात्र नव्हता.

सरस्व०—पण भोगायाला जर श्रीमंती नाही, आणि पोरें वाढलीं पंधरा पंधरा वीस वीस वर्षांचीं, तर ती श्रीमंती घेऊन काय करायाची ?

गोपिका०—मुलांचीं लग्नें लवकर केलीं ह्मणजे श्रीमंतीचें सार्थक झालें असें नाही. तोच जर पैसा त्यांच्या कांहीं कल्याणाच्या कामीं लावला, त्यांच्या विद्याभ्यासांत खर्चला, त्यांस कांहीं धंदारोजगार लावून दिला, तर त्यापासून पुढें आपलेंच कल्याण आहे.

सरस्व०—काम, धंदा, विद्या, आणि रोजगार, अहो, ज्यांच्या त्यांच्या प्रारब्धाच्या गोष्टी. आईबापांनीं पुरवून पुरवून किती पुरवायाचें आहे ? चांगलीशी पोर पाहून त्याच्या गळ्यांत एकदांची बांधून टाकिली ह्मणजे त्याच्या ऋणांतून आपण मुक्त झालों.

गोपिका०—तुम्ही रागावणार नाहीं ह्मटलेंत, ह्मणून मी बोलतें हो. एवढ्याशा मुलाचें लग्न करण्याला कारण काय तर लोकांनीं श्रीमंत ह्मणावें, आणि लहान नवरा बरा, शोभतो एवढेंचना ? कीं आणखी दुसरें कांहीं आहे ?

सरस्व०—लहान नवरा शोभतो हें तर खरेंच, पण “ श्रीमंत ह्मणावें ह्मणून, ” असा जो तुम्ही टोमणा मारलात त्यांत अधिक तें काय केलेंत ? श्रीमंतांना कोणीही श्रीमंत ह्मणेल; आणि श्रीमंतांप्रमाणें श्रीमंतांनीं वागलेंच पाहिजे.

गोपिका०—अहो बाई, मीं टोमणा मारला असें तुम्ही समजूं नका. परमेश्वराच्या कृपेनें तुमच्या घरीं अखंड लक्ष्मी नांदो, पण त्या मुलाचें वय तरी होऊं द्या.

सरस्व०—वय होऊं या लग्गजे ? त्याला कांहीं मोठी मुलगी आणली नाही, तिलाही नुकते चवथें वर्ष लागलें आहे. जोडा बरोबर आहे. इतकें कांहीं आह्मांला समजत नाही असें नाही.

गोपिका०—तुह्मांला वाटतें खरें, पण बायकोची जात गर्कन वाढते, हें तुह्मांला नाहीका ठाऊक ? धर्मशास्त्रांत सांगितलें आहे कीं, नवव्यापेक्षां नवरी आठ दहा वर्षांनीं तरी लहान असावी. आणखी लग्नाची गोष्ट ह्मटली ह्मणजे तें वेळच्या वेळींच झालें पाहिजे.

सरस्व०—हें वेळच्या वेळींच आहे.

गोपिका०—तसें नव्हे. लग्न ह्मटलें ह्मणजे या जन्माच्या गांठी आहेत. त्यांत आणखी दुखणें बाहणें आहे (ईश्वराच्या दयेनें तुमचीं मुलें चिरंजीव असोत). याकरितां आपलीं मुलें देवाच्या दयेनें घडधाकड होत तोंपर्यंत त्यांच्या लग्नाची गोष्टही बोलूं नये, असा आमच्या घरी नेहमीं कोणी आल्या-गेल्यास उपदेश होत असतो. त्यांत लग्न ह्मणलें ह्मटजे आपणावर केवढें ओझे पडलें, हें त्या वधूवरांना नीट समजलें पाहिजे. त्यांना संसाराचा गाडा पुढें लोटण्याचें सामर्थ्य आलें पाहिजे. एकमेकांच्या मजीनें राहून शहाणपणानें आणि त्यांच्या विचारानेंच लग्न झालें पाहिजे. नाही तर लग्न करते-वेळीं आईबापांस मौज वाटते खरी, पण शेवटीं नानातऱ्हेचीं विधनें त्यापासून उत्पन्न होतात. कोठें कांहीं, कोठें कांहीं, असे हजार प्रकार उत्पन्न होतात. आतां केवळ आली-

कडच्या इंग्रजीमताप्रमाणें जिचा तिणें नवरा आणि ज्याची त्याणें बायको शोधून काढून लग्न करावें, असें मी म्हणणार नाहीं. माझ्या मतें तर तें अगदीं वेडेपणाचें आहे. त्यांची चाल त्यांना बरी वाटत असेल, पण केवढ्या जरी पोरी मोठ्या झाल्या, तरी त्यांना म्हणजे आवडनिवड करण्याचें वास्तविक ज्ञान येईल असें होणार नाहीं. याकरितां मुलगा किंवा मुलगी समजुतींत आल्यावर, आईबापांनीं आणि नातलगानीं त्यांच्या खऱ्या कल्याणाकडे दृष्टि देऊन, पुष्कळ शोध करून, त्यांच्या संमतीनें त्यांचा योग्य जोडा जमवून द्यावा, हेंच योग्य आहे.

सरस्व०—असें सर्व चांगलें पाहून लग्न केलें असतां तेथें नाहीं का अडचणी उत्पन्न होत ?

गोपिका०—एकादे वेळीं मनुष्य रस्त्यानें जपून चालत असतांनाही ठेंच लागून पडतें, म्हणून नेहमी डोळे झांकून चालावें असें झालें ?

सरस्व०—होय बाई, तुम्ही म्हणतां तें खरें वाटतें. पण आतां लग्नाचा जर वेत राहिला, तर लोकांमध्ये हंसें नाहीं का होणार ?

गोपिका०—खऱ्या गोष्टीला लोक जरी हंसले तरी आपण आपलें हित पाहिलें पाहिजे.

सरस्व०—बरें तर बाई तसेंच करतें.

गोपिका०—बरें बाई, माझे सांगणें तुम्ही ऐकलेंत म्हणून मला बरें वाटलें. आतां उशीर झाला, मी येतें.

सरस्व०—गोपिकाताई, तुम्ही वडील माणसें म्हणून ही खरी गोष्ट मला सांगितलीत. तुमचे बाई मोठे उपकार झाले. तुम्हांपाशीं पुष्कळ बोलायाचें होतें, पण आतां तर उशीर झाला. उद्यां मात्र खचीत या हो. का मीच तुमच्या घरीं येऊं ?

गोपिका—होय बाई, तुम्हां श्रीमंतांचे पाय आमच्या घरीं कशाला लागतील ? मीच येतें.

सरस्व०—बरें तर.

सुसंवाद २.

सरस्वतीबाई कांहीं कामांत गुंतली आहे, आणि आपण समोर उभी असतां आपणाकडे तिचें लक्ष नाही, असें पाहून तिला गोपिकाबाई म्हणते—कां सरस्वतीबाई, आज गरिबावर इतका रागसा ?

सरस्व०—कोण, गोपिकाबाई का ? मी बाई पाहिलेंच नाही. अंमळ या कामाच्या खटपटींत होतें, तेव्हां तुम्हांकडे लक्ष लागलें नाही. राग करूं नका. या बसा.

गोपिका०—होय बाई. आतांच इतकें, तर पुढें बाळाच्या लग्नाचे लाडू डोळ्यावर आले म्हणजे कसें काय होईल तें पाहायचें आहे.

सरस्व०—बाळाच्या लग्नामध्यें तर तुम्ही आडफांटा आणलाच, तेव्हां तें इतक्यांतच कसचें होतें ? पण काय हो, त्या आपल्या गोविंदरावाच्या मुलाला तुम्हीं पाहिलें आहे ना ?

गोपि०—हो, पाहिलें आहे. पण कां बरें ?

सर०—आमच्या सुंदराबाईला तो नवरा शोभेल कीं नाही?

गोपि०—तुमच्या सुंदराबाईला ?

सर०—असें हो काय बाई तुम्ही जेव्हां तेव्हां विचारतां ?

तुमच्या ' सुंदराबाईला ' म्हणजे काय ?

गोपि०—तसें नाही हो, पण अझून ती लहान दिसते झणून ह्मटले.

सर०—लहान कशाची ? कालच्या दिवाळीला तिला पांचवें वर्ष लागलें.

गोपि०—पांचवें वर्ष ! तेव्हां फारच मोठी खरी !

सर०—तुम्ही मागे झणालां, कीं नवऱ्यापेक्षां नवरी पांच सात वर्षांनीं तरी लहान असावी झणून. त्यामुळें बाळाचें लग्न राहिलें, पण आतां गोविंदरावाच्या मुलापेक्षां आमची सुंदरी पांच वर्षांनीं तरी लहान नाहीका होणार ? तेव्हां आतां अडचण ती कोणची ?

गोपि०—नवरानवरीमध्ये पांच वर्षांचें अंतर असलें, झणजे दुसऱ्या गोष्टी सगळ्या आल्या वाटतें त्यामध्ये ? तुम्ही थोर माणसें, तेव्हां हवें तें कराना; पण आपल्याला नाही बाई हें योग्य वाटत. लग्न झणजे काय, नवरा झणजे काय, हें तरी तिला समजतें आहे का अझून ? जशी तिची खेळायची बाहुली, तसाच तिला नवरा.

सर०—हो, अझून पोरपणच आहे ना, तेव्हां तिला समजूत ती कसली असणार ?

गोपि०—हणूनच मी हणतें पोरपणीं लग्न करूं नये हणून. तिला मोठी होऊं द्या; चांगलें वाईट समजूं लागूं द्या; नवऱ्याशीं वागावें कसें, घरच्या माणसांशीं वागावें कसें, हें तिला कळूं लागूं द्या. उगीच वेड्या वेड्या चाली करूं नका.

सर०—समजायाच्या वेळीं सगळें समजेल, पण लहानपणच्या लग्नाची शोभा पुढें येते का गोपिकाबाई ?

गोपि०—एकून शोभेसाठीं, बाहुल्यांच्या लग्नासारखें मुलीचें लग्न करावें, आणि मागची पुढची कांहींच चिंता करूं नये आणि आपल्याच मजेकडे लक्ष द्यावें, होय ना ?

सर०—असें कसें बरें हणतां ? आपल्या पोटाची पोर, तिची काळजी नाहीं असें कोठें होईल का ? देवानें आपणाला दिलें आहे त्यांतून दहापांच हजारांचे तिला दागिने केले, आणि तिचा बंदोबस्त ठेवला, हणजे झालें.

गोपि०—पैसा तर या काळांत मोठा आहे खरा, पण सरस्वतीबाई तुम्ही रागावूं नका, मी कांहीं दुष्टपणानें बोलतें असें तुम्ही नका समजूं. लक्ष्मी अशाश्वत आहे, आईबाप देऊन किती बरें देणार आहेत ? द्यावें परमेश्वरानें. हाच पहा तुमच्या समोर चितोपंत होता, त्यानें मुलांना का थोडी दौलत ठेविली होती ? पण आतां कांहीं राहिलें आहे का ? अन्नाचीसुद्धां ददात; खरें कीं खोटें तुम्हीच पहा.

सरस्व०—पण त्यानीं आपल्या गुणांनीं तशी अवस्था करून घेतली. त्याला दुसऱ्यांनीं काय बरें करावें ?

गोपि०—मीहि तेंच ह्णतें. प्रोरपणीं मनुष्यांचा स्वभाव समजत नाही, यासाठीं कोणी आपल्या वयांत येऊन काम काजाला लागे तोंपर्यंत, आणि त्याचे बरेवाईट गुण समजत तोंपर्यंत, तो कसा निपजेल हें आधीं सांगवत नाही. यासाठीं नुसत्या पैशाकडे पाहून होतें असें नाही. तो रोगी निरोगी हें पाहिलें पाहिजे. तसेंच जसा मुलाचा स्वभाव लहानपणीं समजत नाही, त्याप्रमाणेंच मुलीचाही स्वभाव समजत नाही. त्या दोघांच्या मनांचा अजमास घेतल्यावांचून लग्न करणें हेंही नीट नाही. अकरा बारांचा सुमार झाल्यापूर्वीं तिला कांहींच समजत नसतें. मुलीला आधीं सासूच्या घरीं कोणत्या रीतीतें वागावें, सर्वांची मर्यादा कशी ठेवावी, सभ्यपणा कसा ठेवावा, स्वच्छपणा कसा ठेवावा, सद्गुणानें कसें राहावें, संसार कसा करावा, कामकाज कसें करावें हें सर्व शिकविलें पाहिजे. नाहीतर मग सासूसुनेचे कज्जे, नणदाभावजयांचे कज्जे, जावाजावांचे कज्जे, एकमेकींचा द्वेष, नवऱ्याबायकोचें भांडण, असल्या गोष्टी होऊं लागतात. कोठें कोठें बायकोला वाटतें, आपला नवरा आणि आपण या दोघांनींच आनंदानें राहावें, सासूसासरा आणि घरचीं दुसरीं माणसें यांच्याशीं आपला कांहीं संबंध नाही, त्यांच्या कल्याणाच्या गोष्टी करण्याची आपणांला गरज नाही. पण हें वेडेपण आहे. सर्व लोकांनीं आनंदानें आणि एकमतानें राहिल्यानें सर्वांचें कल्याण आहे. पण सर्व गोष्टी आईबापांनीं शिकविल्या तर त्यांना समजणार, नाही तर काय ?

सरस्व०—तुम्ही झणतां तें कांहीं खोटें नाही. पण यांतल्या पुष्कळ गोष्टी लग्न झाल्यावरसुद्धां शिकवितां येतील लग्नाचा आणि या गोष्टींचा काय संबंध ?

गोपिका०—पण लहानपणापासूनच जर चांगली शिक्षा नसली, तर पुरुष काय आणि बायको काय, त्यांना वाटू लागतें की, आपलें लग्न होऊन गेलें, आतां आपण पाहिजे त्या रीतीनें जरी वागलों, तरी झालेलें लग्न कांहीं फिरत नाही. असे वेडे वेडे विचार त्यांच्या मनांत शिरतात, आणि आईवापांच्या सांगणीकडे त्यांचें लक्ष लागत नाही, हें एक; आणखी स्वभाव कांहीं सर्वस्वीं शिकवून येत नाही. याकरितां त्यांचा स्वभाव समजे तों घाई करणें नीट नाही. दुसरें एक आहे. ईश्वरानें कोणावर तशी वक्रदृष्टि करूं नये, पण मुलांना पडसें आहे, खोकला आहे, नानातऱ्हांचीं दुखणीं आहेत, कोणती वेळ कशी येईल हें कोणाला समजत नाही. यासाठीं पोरीचें अकरा बारा वर्षांचें वय होईतोपर्यंत तरी तिच्या जन्माच्या गांठी घालूं नयेत. प्रारब्ध हें भगवंताच्या हातीं खरेंच, पण आपण होऊन जितकें तिचें बरें होईल तितकें करावें.

सरस्व०—त्रें तर बाई, तुमच्या म्हणण्याप्रमाणेंच करितें. तुम्ही तर माझें मन अगदींच बदलून टाकिलें.

‘ बायको भली तर नवरा भला. ’

एके दिवशीं नर्मदाबाई, आपली सोबतीण सरस्वतीबाई शेजारीं राहत होती, तिच्या घरीं रिकामपणीं बसायाला गेली होती. त्या दिवशीं नर्मदाबाई फारच रागावलेली होती, आणि तिकडे जाऊन बसली न बसली इतक्यांत म्हणाली, “ होय तर ! तुला बोलायला काय ? सगळें सोपें वाटतें. तुला एक विचारा तो भोळसट नवरा मिळाला आहे, तेव्हां आम्हांला एका सकाळपासून मध्यरात्रपर्यंत एकसारखी टोचणी ऐकून ऐकून कसें काय होतें, हें तुला कशानें समजणार ? ”

सरस्वतीबाई—हें खरें बाई, आमच्या घरच्यांची फिर्याद सांगायला मला कांहीं कारण पडत नाहीं. पण मला एक वाटतें, बहुशः बायको भली तर नवरा भला, ही गोष्ट खरी आहे.

नर्मदा—काय बोलतेस ग तूं हें ? आमच्या घरच्यांसारखें एकादें जनावर तुझ्या गळ्यांत पडलें असतें, म्हणजे मी पाहिलें असतें, तूं कसें काय करतीस तें.

सरस्वती—(अमळ हंसून) असें कां बरें म्हणतेस ? मी तर पहिल्यानें ती गोष्ट कोणाला कळूं नये म्हणून मोठा बंदोबस्त ठेवला असता.

नर्मदा-हीच बाई तुझी खोड ! याचाच मला राग येतो तो ! जेव्हां तेव्हां तू आपली त्यांची बाजू घेऊन भांडतेस. तुजकडे एकाद्या गोष्टीची फिर्यादसुद्धां सांगायला कोणी येऊ नये.

तिचें भाषण न ऐकतां सरस्वती म्हणाली:-माझी आई मोठी शाहणी होती बाई. तिनेच मला चार रीतीच्या गोष्टी शिकविल्या. ती वरचेवर म्हणे, 'पोरी, नीट ध्यानांत ठेव. लग्न झालें म्हणजे पुष्कळ सोशिकपणा धरला पाहिजे. लग्न म्हणजे कांहीं गुळखोबरें खायाची गोष्ट समजू नको; तेथें पुष्कळ सोशिकपणा धरला पाहिजे. आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेव, म्हणजे तुझा संसार सोन्याचा होईल. कधीं तुझ्या घरामध्यें तुमची कांहीं कटकट जर झाली, तर कधीं बाहेर बोलूं नको. बाहेर बोललें म्हणजे तितकी मनासमोर ती गोष्ट अधिक दिसूं लागते; आणि कदाचित् जर तुला विसर पडला, तरी तुझ्या सोबतिणींला विसर पडणार नाहीं; आणि एकादे दिवशीं ज्या वेळीं तुझ्या लक्षांत-सुद्धां ती गोष्ट नसेल, त्या वेळीं तें तुझें वर्म काढून त्याच तुला हंसतील, हें लक्षांत ठेव.'

नर्मदा-तुझी आई शाहणी नसेल म्हणत नाहीं मी. पण यांत कसलें मोठें शाहणपण झालें? आपल्या जिवाला जें दुःख झालें असेल तें झट् कीं फट् एकदम बोलून टाकावें म्हणजे कटकट गेली. माझें तर म्हणणें असें आहे.

सरस्वती-तें खरें, पण तशानें कटकट जाते कशी ? ती तर वाढतच जायाची. तूं ती लोकांना कळवायाच्या आर्धो लहानशीच असते, म्हणून काय झालें ? एकदा बाहेर फुटल्याबरोबर ती फार मोठी होते. मी आतां तुला विचारतें म्हणून समज, आणि मला सांग, जर एकादी वाईट गोष्ट घडली, आणि तुझ्या मनांत असलें कीं त्या गोष्टीची तुला वरचेवर आठवण पडूं नये, तर तूं काय बरें युक्ति करशील ? तीच गोष्ट पुनः पुनः मनांत आणून, हिला सांग, तिला सांग, हिच्यापार्शीं बोल, तिच्यापार्शीं बोल,असें करून त्या गोष्टीचा कधींच विसर पडूं नये असें करशील ?—कीं आपली झटपट उठून कामाला लागशील, नाहीतर घरामध्ये झाटलोट करून जेवणाखाण्याच्या खटपटीकडे लक्ष लावशील, आणि ती गोष्ट कामाच्या नादामुळें विसरून जाईल असें करशील ? खरें सांग.

नर्मदेला तिच्या भाषणाचा भावार्थ जितका स्पष्ट समजायाचा तितका समजला, तरी ती म्हणाली, “ मी जी तुला गोष्ट सांगितली, तिचा आणि या गोष्टीचा संबंध काय ? ”

सरस्वती-संबंध इतकाच कीं, तुझी आणि तुझ्या नवऱ्याची जर कांहीं कटकट झाली, तर दुसरी एकादी वाईट गोष्ट जशी तूं विसरून घालविशील, तशीच हीही वालीव म्हणजे झालें, इतकाच संबंध.

नर्मदा तिरस्कारानें आपल्या मस्तकाला एक झटका देऊन म्हणाली-“ होय, सगळ्या गोष्टी सांगायला सोप्या आहेत.

दुसरें मनुष्य जितका सोशिकपणा धरील तितका मी धरीन, पण इतक्या गोष्टी कशासाठी ? मी नाही सोशिकपणा धरायाची; आणि दुसऱ्यांनी तरी कशासाठी मला सोशिकपणा धरायला सांगावें ?”

“ दया क्षमा शांती ॥ तेथें देवाची वसती ”
असें सरस्वतीनें मोठ्या शांततेनें म्हटलें.

नर्मदा रागाच्या झटक्यानें म्हणाली—वरें, मी सोशिकपणा, धरीन म्हटलें आतां काय ?

सरस्वती—पण असें पद्दा, आपल्या हातून एकाद्याचा कांहीं अपराध घडला, आणि त्यानें आपणाला सांगितलें कीं, ‘वरें, मी क्षमा केली;’ आणि असें सांगून पुनः जर त्यानें आमचा अपराध घडोघडी उकरून काढून त्याची वासावीस चालविली, तर त्यानें खरी क्षमा केली असें आपणांला वाटेल काय ? आमच्या मनाला त्या गोष्टीची खंत झाली असून, आणखी पुनः पुनः बोंचणी आपण सोसून घेऊं काय ?

नर्मदा—तूं तरी भलत्याचें भलतें भाषण करतेस, हें कांहीं तुला शोभत नाही. तूं म्हणतेस तसली वेडगळ क्षमा घेऊन काय करायची ?

सरस्वती—तें खरें; पण आम्ही तुम्ही क्षमा करतो ती क्षमा असल्याच तऱ्हेची असते.

नर्मदा—असें जर सगळेंच आमचें म्हटलेलें अगदीं बिनचूक चालेल, तर मग आम्ही मोठ्या अवतारी बायका होऊं !

सरस्वती:—तसें कांहीं नाही, केले तर सर्व होण्याजोगें आहे. सोशीकपणा धरला पाहिजे, ही मुख्य गोष्ट.

नर्मदा—[अंमळ थंडपणानें] काय बाई, आमच्या घर-
च्यांचा स्वभाव सांगूं तुला, पायांची तिडीक कपाळास चढते !

सरस्वती—असेल खरा. म्हणून काय झालें ? विस्तव जर
विज्ञवायाचा असला, तर तूं काय त्यामध्ये नव्या काटक्या
वालून फुंक मारून तो अधिक पेटविशील, कीं एकदम
चुलींतून निखारे बाहेर काढून ते थंड करशील ?

नर्मदा—यांत काय सांगायचें ? हें उघडच आहे.

सरस्वती—तर मग ही गोष्ट तुला कशी ठाऊक नाही,
कीं, आपली जीभ ही एक प्रत्यक्ष आगच आहे, आणि ती
सगळ्या जगाला आग लावील ? यासाठीं जर आम्हांला
ही आग पेटूं घावयाची नसली, तर चुलींतली आग
जशी आपण विझवितों, तशीच ही विझविली पाहिजे.
आपणांला जर कांहीं दुःख झालें असलें, तर तें पुनः पुनः
मनांत आणून वाढवूं नये. तसें केले म्हणजे आर्गांत तेल
ओतल्याप्रमाणें होतें. अमका तमका मनुष्य किती बरें त्रास-
दायक आहे, तो आपणाला किती कठोर शब्द बोलला,
त्यानें आपणाला किती बरें दुःख दिलें ?—या गोष्टीची पुनः
पुनः आपल्याशींच चिकित्सा करीत बसणें, यापासून
आगीला वारा मिळाल्यासारखें होतें, दुसरें कांहीं हित होत
नाहीं. आग अधिकाधिक पेटवायाची आपण एकीकडून
तजवीज चालविली, आणि ती विझण्याची वाट पाहात

बसलों, तर कसें होईल ? आणखी एक मी तुला हजारांतली गोष्ट सांगून ठेवतें. जेव्हां कोणी वाईट शब्द बोलतो, तेव्हां खरोखर पाहिलें असतां त्यांतलें अर्धें भाषणही त्याच्या मनापासून निघालेलें नसतें; आणि कदाचित् रागाच्या तडाख्यामध्ये तो कांहीं भलतेंच बोलला असला, तरी त्याला त्याविषयीं मागाहून लागलाच पश्चात्ताप झाल्यावांचून राहत नाही.

नर्मदा—कांहीं नाहीं. आमच्या घरच्यांच्या तोंडून जे शब्द बाहेर पडतात, त्यांतून एकूण एक शब्द त्यांच्या मनापासून निघालेला असतो. त्यांनीं मला आळशी ह्मटलें, धरणीला भार ह्मटलें, उधळी ह्मटलें, तूं कूच कामाची नाहींस ह्मटलें, हें सगळें त्यांनीं मनापासूनच ह्मटलें आहे. [असें बोलत असतां ती पहिल्याप्रमाणें पुनः रागानें लाल झाली.]

पण तिची मैत्रीण सरस्वती ही तिची रागोट मुद्रा आणि रागीट भाषण लक्षांत न आणतां ह्मणालीः—पण असें पहा, तूं आपल्या संसाराची नीट काळजी करतेस, काम काज जेव्हांचें तेव्हां करतेस, आळस करीत नाहींस, असें जर त्याच्या दृष्टीस पडलें, आणि असें दृष्टीस पडलें असतांही जर तुला शिव्या दिल्या, तर त्याचें तें बोलणें कांहीं त्याच्या मनापासून निघालेलें नाहीं, असें तुला दिसेल; एवढें तरी खरें आहे कीं नाहीं ? त्यानें जें रागाचें भाषण केलें, त्यामध्ये एकसुद्धां शब्द खरा नाहीं अशी जर तुझी खात्री असली, तर त्या बोलण्याचा तुला राग येणार नाहीं. थोडेंसें मनाला

वाईट मात्र वाटेल, कीं यानें असें कृत्य केलें हें कांहीं बरोबर केलें नाहीं, इतकेंच.

नर्मदा अतिशयित संतप्त झाली. आपलें बोलणें असें आपल्यावरच उलट फिरेल, हें तिला वाटलें नव्हतें. ती रागानें चवताळून ह्मणाली, “ तो बरा, पण तूं मोठी वाईट आहेस. आणखी तुला काय सांगू ? तोही असला आहे कीं, जेव्हां तेव्हां मला आपला तुझा दाखला देतो. तूंच त्याची बायको झाली असतीस तर बरें झालें असतें. ह्मणजे तुला समजलें असतें कीं, असल्या राग स्वाधीन नसलेल्या माणसापाशीं राहण्याचें कसें काय सुख आहे तें. ”

सरस्वती थंडपणानें म्हणाली,—“ तें मोठें कठीण काम आहे, हें मी जाणतें. पण शांत भाषणानें राग निघून जात असतो. त्रासांतून सुटण्याची ही फार सोपी युक्ति आहे. तिला कांहीं खर्च तर पडत नाहीं. तेव्हां ती करून तर पाहावी. ”

तिच्या नम्र भाषणानें नर्मदाही थोडी थंड होऊन म्हणाली, “ हें तुझें म्हणणें अगदीं खोटें आहे. त्या युक्तीला खर्च पुष्कळ पडतो. इतका खर्च करायाला पुढें सरणारीं माणसें विरळा, हें मी तुला सांगून ठेवतें. ”

सरस्वती अमळ हंसून म्हणाली,—“ तें खरें वाई. पण असें पहा, तूं मला सांग, कीं आपलें मन अमळ घट्ट करायला जे थोडेसे श्रम पडतील त्यांची किंमत अधिक, कीं

मग ह्या युक्तीपासून जें मनाला समाधान वाटेल त्याची किंमत अधिक ? ”

हें समजुतीचें भाषण ऐकून नर्मदेचें मन अतिशयित शांत झालें, आणि ती ह्मणाली,—मी बाई ती युक्ति करून फारशी पाहिलेली आहे असें नाहीं. तरी मला वाटतें कीं, मग जें समाधान होईल त्याची किंमत अधिक यांत संशय नाहीं. तरी या युक्तीचा मी फारसा अनुभव घेतलेला नाहीं. तूं आणखी म्हणशील बाई, ‘ अनुभव घेतला नाहीं हें फारच वाईट. ’

सरस्वती—चांगल्या कामाला सदा सुमुहूर्त. ‘ दुष्काळांत अपरात्रीं जेवण, ’ म्हणून कोणी सोडूं नये. अगदींच नाहीं त्यापक्षां उशीरानें तरी केलेलें बरें.

नर्मदा—बरें सरस्वतीबाई, तूं आतां खरेच सांग, कीं माझ्या मनांत असेल तितकें मी केलें, आणि मनांत असेल तितकें मी बोललें, पाहिजे तें केलें, तरी आमच्या एथच्यांचा स्वभाव माझ्या हातून बदलेल असें तुला वाटतें काय ?

सरस्वती—मला नाहीं वाटत.

ती पुढें बोलते आहे तों नर्मदा मध्येच मोठ्या विजयी मनुष्यासारखी डौलानें म्हणाली, “ हें ! आतां कशी कबूल झालीस ? आतां जाऊन मी त्यांना सांगतें कीं, जिची तुम्ही इतकी वाखाणणी चालवितां तीच काय ह्मणते तें पाहा. ”

सरस्वती शांतपणें म्हणाली, “ थांब, तूं माझे बोलणें पुरतें ऐकलें नाहींस. मला वाटतें, तुझ्या मनाप्रमाणें

होण्याची खटपट तुझ्या हातून बरीच होण्याजोगी आहे. आतां त्या खटपटीस यश येणें हें त्या एका परमेश्वराच्या स्वाधीन. त्याची आम्ही विनवणी केली पाहिजे, म्हणजे सर्व होईल. कित्येक जणी आपणच सर्व गोष्टी करूं म्हणतात, आणि इकडून तिकडून खटपट करून शेवटीं कांहीं फळ झालें नाहीं म्हणजे अगदीच त्या गोष्टीचें नांव टाकतात. गाडीच्या मार्गें बैल जोडून काय फळ ? अशानें घाटावर गाडी चढेल काय ? पण बैल जागच्याजागीं जोडले म्हणजे सहज काम होऊन जातें; अंमळ वेळ पुष्कळ लागेल, म्हणून काय झालें ? आणखी, आमचें काम आम्ही नीट रीतीनें करूं म्हटलें, तर करायाचें पुष्कळ काम पडलें आहे. ”

नर्मदा—पण इतकें तरी तूं म्हणशील कीं नाहीं, कीं नवरा वाईट स्वभावाचा असला तर बायकोला तें मोठेंच दुःख आहे ?

सरस्वती—हें मी ह्मणेन खचीत. पण इतकेंच पहा, कीं घरच्या कांहीं गोष्टींची चौकशी करायाचें काम पुरुषाकडे आहे, तरी होय आणि नाहीं हे दोन शब्द बायकोच्या हातीं आहेत. आणि जर बायको ह्मणेल, कीं नवरा चांगला काय, आणि वाईट काय ? आणि असें म्हणून मार्गेंपुढें न पाहतां हवें तसें बोलूं लागेल, तर मग बरोबरच आहे, जशाचा परिणाम तसा सोसायाला तिनें तयार राहावें, आणि दुःख झालें तर गुपचूप बसावें. मी मघाशीं सांगितलेंच आहे, आणि मला तर खचित वाटतें, कीं ‘बायको भली तर नवरा

भला.' घटकाभर समज कीं, पुरुष बाहेरून घरीं आला, आणि त्या वेळीं, तें लहानसें जरी घर असलें तरी जिकडे तिकडे झाडून पुसून स्वच्छ, वस्त्रें पात्रें जिकडचीं तिकडे नीट मांडून बेतावातानें ठेवलेलीं, बायको मोठ्या आनंदित मुद्रेनें बसलेली, उनउनीत खमंग स्वयंपाक करून ठेवलेला, आणि ती त्याची मोठ्या हौसेनें वाट पाहत बसली आहे, असें जर त्याच्या दृष्टीस पडलें, तर तूं कशाला बोलतेस, तो कितीही दुर्मुख्या असला, तरी त्या घराच्या निर्मळपणामध्यें, आणि त्या ठाकठीकपणामध्यें, आणि तिच्या त्या आनंदी स्वभावामध्यें आणि हरएक गोष्टीमध्यें जें कांहीं मंत्रसामर्थ्य आहे, तें त्याच्या स्वभावाला शांतता आणीलच. असें चांगलें मधुर भोजन, आणि अशी चांगली सुमुखी स्त्री पाहून जर त्याचें मन द्रवत नाही, तर मात्र तो वाईट स्वभावाचा पुरुष खरा. पण हिच्या चुलीवरच्या तपेल्यामध्यें तांदूळ पडण्याकरितां सगळ्या दिवसाचे श्रम काढून, पात्रसामध्यें उन्हामध्यें फिरून, जेव्हां तो घरीं येतो, तेव्हां जर त्यानें पाहिलें, कीं घड चुलींत विस्तू नाही, घरामध्यें कराच्या राशी, पोरें तर ओरडताहेत, आणि बायको तर,—आपण बाहेरून घरीं येण्याच्या पूर्वीं जेथच्या तेथें सर्व वस्तु ठाकठीक ठेवण्यामध्यें जो वेळ घालवायाचा तो शेजारणीच्या घरीं गप्पाष्टकांमध्यें घालवून नुकतीच घाईघाईनें घरांत शिरत आहे,—असें जर त्यानें पाहिलें, तर तो वाईट स्वभावाचा मनुष्य अशा रीतीनें चांगल्या स्वभावाचा होईल, असें कोण बरें म्हणेल ? तो

गोंगाट करूनसगळें घर दणाणवील; आणि इतकेंच करून राहिला तर नशीब बरें ! नाही तर एकादे वेळीं संतापानें बाहेर जाऊन, कोठें तरी हलकट लोकांच्या संगतीत शिरून, आठचार दिवसांपुरते आणलेले पैसे इकडे तिकडे खर्चून, कोठें तरी भटकत राहिला, तर काय करायाचें आहे ?

नर्मदा—तुझ्या बोलण्यामध्ये कांहीं थोडेंसे खरेपण आहे; नाही असें मी म्हणत नाहीं. पण तुझ्या बोलण्याचा भाव असा दिसतो, कीं बायकांनीं दिवसभर नवऱ्याची तव्यत संभाळण्याखालीं मरत असावें, त्यांना दुसरें कामच नाहीं. बरें, बायकांनीं मात्र ही कपाळकूट काढावी; पण या पुरुषांना कांहीं निर्वध असावा असें तुला नाहीं का वाटत ?

सरस्वती—नाहीं कसें ? पण इतकेंच कीं, आतां आम्ही फक्त आमच्या कामाच्या गोष्टी बोलत आहों, त्यांच्याविषयीच्या नाहीं. आतां तूं म्हणतेस तें खोटें नाहीं, कीं असे कांहीं कित्येक पुरुष वाईट असतात, कीं फक्त ईश्वरानेंच त्यांना ताळ्यावर आणलें तर आणावें, माणसाच्यानें तरी त्यांच्या हातून कांहीं चांगली गोष्ट करववेल असें व्हावयाचें नाहीं. परंतु असले पुरुष पुष्कळ असतील असें मला वाटत नाहीं. चांगली बायको जर आहे, तर तिजवर प्रीति करावी असा पुरुषाचा जन्मस्वभावच आहे. आणखी, जरी त्याचा स्वभाव वाईट असला, तरी त्याला चांगलें जेवण तरी आवडतेंना ? स्वस्थ असावें आणि कपाळाशीं

टिकटिक नसावी इतकें तरी त्याला वाटतेंना ? अशा मनुष्याला तवढेंच पहिल्यानें घावें, ह्मणजे प्रीति आपोआप मागाहून येते.

नर्मदा—पण असें कशासाठी ? पुरुषालामात्र टिकटिक नको, आणि बायकोचा जीव नव्हे वाटतें ? तिनें मात्र सगळा त्रास सोसावा ?

सरस्वती—असे शब्द कांहीं माझ्या तोंडून निघाले नाहींत. आणि कदाचित् निघाले असले तरी माझा भावार्थ तसा नाहीं. या पृथ्वीवर जिकडे तिकडे त्रासच भरले आहेत, आणि आह्मी कांहीं जरी केले तरी ते सुटत नाहींत. आह्मां बायकांचे त्रास अंमळ वेगळ्या तऱ्हेचे आहेत, पुरुषांचे वेगळ्या तऱ्हेचे आहेत, परंतु त्रासांतून ह्मणून कोणी सुटलेले नाहीं. तूंच पाहा, पुरुषांनीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत पोटासाठीं उन्हांतून तर उन्हांतून, पावसांतून तर पावसांतून, ओझे घेऊन एकसारखे श्रम करावे, हे काय थोडेके त्रास आहेत ? तसेंच, भाड्याची गाडी घेऊन गिऱ्हाइकाची वाट पाहत प्रहरांचे प्रहर हातपाय आखडून तिष्ठत बसावें आणि घोड्याबरोबर, थंडीवाऱ्यांतून—पावसांतून—आपले हाल करून घ्यावे, हे काय थोडे त्रास आहेत ? तसेंच चाकरीवर कचेरीत जायाचें, तेथें तरी, जायाला एक पळभर उशीर झाला, किंवा सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत खरडे घाशीत असतां—मनुष्य आहे—कोठें एखादी चूक झाली, तर झाला दंड; हे काय थोडे त्रास आहेत ?

नर्मदा—आतां पुरे कर. तूं आपली बरीच मिठमिचीं लावीत चाललीस. उगीच आपले पुरुषाला सगळे त्रास त्रास हणून कांहीं उपयोग नाहीं.

सर०—मी आपली उगीच कांहीं तरी बडबड करतें असें तूं नको समजूं. पण मला ठाऊक आहे कीं, आपला घरसंसार नीट व्हावा हणून हे सगळे त्रास. आणखी यां-शिवाय दुसरेही त्रास पडले तरी ते सोसायाला पुरुष तयार असतो. त्यांचे त्रास असे आहेत, आणि ते सहन करण्याचें काम ह्मटलें ह्मणजे बहुत करून त्याच्या बायकोच्या गुणांवर आहे; तिनें त्याला ते त्रास सोसायाला शिकविलें पाहिजे. ह्मणजे याचा अर्थ काय असें तूं ह्मणशील, तर तुला सांगतें. स्वतः तिनेंही आपले त्रास मोठ्या धैर्यानें सोसले पाहिजेत, हा त्याचा अर्थ. आतां याच्या पुढें मी एक गोष्ट कबूल करतें कीं, पुरुषाच्या त्रासापेक्षां बायकोचे त्रास अधिक आहेत यांत संशय नाहीं.

नर्मदा—बरें तर ही गोष्ट आमच्या घरीं जाऊन मी सांगतें.

सर०—सांग हवी तर, पण लक्षांत ठेव, तुझे बोलणें ऐकून तो हंसेल मात्र, आणि म्हणेल कीं, यांत कांहीं जीव नाहीं. तेव्हां मात्र तूं त्याच्या उलट बोलूं नको. मी तुला सांगतें, बायकोला इकडच्या तिकडच्या लहान मोठ्या किती कटकटी काढाव्या लागतात आणि त्रास सोसावे लागतात, ते पुरुषाला समजत नाहीत; आणि कितीही खटपट करून त्या तूं त्याच्या मनांत भरवायाला

पाहशील, तरी त्या त्याच्या मनांत भरणार नाहीत. मन घट्ट करून त्याचें बोलणें ऐकून घे, आणि त्यावर कांहीं बोलूं नको. तें तुला कठीण वाटेल, तरी सोसलेंच पाहिजे.

नर्मदा—हो, असे शब्द सांगायला कांहीं वाईट नाहीत, पण त्यांत कांहीं अर्थ नाही.

सरस्वतीनें क्षणभर आपल्या हातचें काम ठेवलें, आणि उदासपणानें ह्मणाली,—“सांगतें ऐक, आज त्या गोष्टीला पुष्कळ वर्षे झालीं. आमच्या घरची बाई गोष्ट अशीच एकदा झाली. आतां आमच्या मनांत विकल्प नाही, पण त्यावेळीं अंमळ आमच्या आमच्यामध्ये कटकट होऊं लागली. मला वाटूं लागलें, ते मजवर वक्रदृष्टि करतात; आणि मग मी तर खचितच त्यांच्याशीं फारच उद्धटपणानें वागूं लागलें. आणि एके दिवशीं मी आपली एकटीच बसून रड रड रडूं लागलें. मला सगळें घर अगदीं उदास दिसूं लागलें. इतक्यांत बाई खाडकन् दरवाजा कोणी लोटला ह्मणून पाहातें, तों आंत आमची साळूबाई येऊन बसली. ती पुष्कळ वर्षांची माझी मैत्रीण होती, आणि तिचा स्वभाव मोठा ममताळू होता, आणि खरोखरी ती फारच चांगली बायको होती. मी दुःखी होऊन बसलेली पाहून तिनें इतक्या शांतपणानें भाषण चालविलें कीं, माझी सगळी गोष्ट मी तिच्यापुढें वदलें, आणि तिला सांगितलें कीं, हल्लीं हल्लीं त्यांची तव्यत संभाळणें मोठें कठीण पडतें, अशी माझी अवस्था झाली आहे. तिनें सगळें ऐकून घेतलें, आणि

ह्मणाली, ‘सरस्वती, जंवपर्यंत मनुष्याच्या आंगामध्ये सहनशीलता आली नाही, तंवपर्यंत तें मनुष्य कच्चें असतें; त्यामध्ये पोक्तपणा येत नाही. आणखी मी तुला सांगून ठेवतें कीं, सहनशीलपणा ह्मणून जो आहे, त्यासारखी या पृथ्वीत दुसरी वस्तु नाही. एका सहनशीलपणामुळें सर्व दुःखें नाहीतशीं होतात, हें मी माझ्या अनुभवावरून तुला सांगतें. प्रथमतः सहनशीलपणा धरणें हें फार कठीण वाटेल यांत संशय नाही; पण एक निश्चय आणि परमेश्वर-शवर भरिभार ठेवावा, ह्मणजे दिवसेंदिवस तें सोपें वाटत जाईल; आणि जेव्हां तुझे केस माझ्यासारखे पांढरे होतील, आणि हातापायांमध्ये सामर्थ्य नाहीसें होईल, तेव्हां तर सहनशीलपणाचें तुला अगदीं ओझे वाटणार नाही; त्यापासून तुला समाधानच उत्पन्न होईल, आणि भगवंताच्या-ठायीं चित्त लीन होऊन जाईल. साळूबाईचे हे शब्द ऐकून आज पुष्कळ वर्षे होऊन गेलीं. पण मला त्यांची कधींही विस्मृति पडणार नाही. ती तर निघून गेली, पण माझ्या हातून तिचे उपकार फिटायचे नाहीत.

असें बोलत असतां सरस्वतीचा कंठ सद्गदित झाला; कांहीं वेळपर्यंत दोघीही स्तब्ध राहिल्या. इतक्यांत एका-एकां घड्याळाचे ठोके वाजले, त्यामुळें नर्मदेच्या लक्षांत आलें कीं, मी शेजारणीच्या घरीं फारच वेळपर्यंत गप्पा छायीत बसलें; आणि तिच्या भाषणावरून आपल्या मना-

पाहशील, तरी त्या त्याच्या मनांत भरणार नाहीत. मन घट्ट करून त्याचें बोलणें ऐकून घे, आणि त्यावर कांहीं बोलूं नको. तें तुला कठीण वाटेल, तरी सोसलेंच पाहिजे.

नर्मदा—हो, असे शब्द सांगायला कांहीं वाईट नाहीत, पण त्यांत कांहीं अर्थ नाही.

सरस्वतीनें क्षणभर आपल्या हातचें काम ठेवलें, आणि उदासपणानें ह्मणाली,—“सांगतें ऐक, आज त्या गोष्टीला पुष्कळ वर्षे झालीं. आमच्या घरची बाई गोष्ट अशीच एकदा झाली. आतां आमच्या मनांत विकल्प नाही, पण त्यावेळीं अंमळ आमच्या आमच्यामध्ये कटकट होऊं लागली. मला वाटूं लागलें, ते मजवर वक्रदृष्टि करतात; आणि मग मी तर खचितच त्यांच्याशीं फारच उद्धटपणानें वागूं लागलें. आणि एके दिवशीं मी आपली एकटीच बसून रड रड रडूं लागलें. मला सगळें घर अगदीं उदास दिसूं लागलें. इतक्यांत बाई खाडकन् दरवाजा कोणी लोटला ह्मणून पाहातें, तों आंत आमची साळूबाई येऊन बसली. ती पुष्कळ वर्षांची माझी मैत्रीण होती, आणि तिचा स्वभाव मोठा ममताळू होता, आणि खरोखरी ती फारच चांगली बायको होती. मी दुःखी होऊन बसलेली पाहून तिनें इतक्या शांतपणानें भाषण चालविलें कीं, माझी सगळी गोष्ट मी तिच्यापुढें वदलें, आणि तिला सांगितलें कीं, हल्लीं हल्लीं त्यांची तब्यत संभाळणें मोठें कठीण पडतें, अशी माझी अवस्था झाली आहे. तिनें सगळें ऐकून घेतलें, आणि

ह्मणाली, ‘सरस्वती, जंवपर्यंत मनुष्याच्या आंगामध्ये सहनशीलता आली नाही, तंवपर्यंत तें मनुष्य कच्चें असतें; त्यामध्ये पोक्तपणा येत नाही. आणखी मी तुला सांगून ठेवतें कीं, सहनशीलपणा ह्मणून जो आहे, त्यासारखी या पृथ्वींत दुसरी वस्तु नाही. एका सहनशीलपणामुळें सर्व दुःखें नाहीतशीं होतात, हें मी माझ्या अनुभवावरून तुला सांगतें. प्रथमतः सहनशीलपणा धरणें हें फार कठीण वाटेल यांत संशय नाही; पण एक निश्चय आणि परमेश्वरावर भरिभार ठेवावा, ह्मणजे दिवसेंदिवस तें सोपें वाटत जाईल; आणि जेव्हां तुझे केस माझ्यासारखे पांढरे होतील, आणि हातापायांमध्ये सामर्थ्य नाहीसें होईल, तेव्हां तर सहनशीलपणाचें तुला अगदीं ओझे वाटणार नाही; त्यापासून तुला समाधानच उत्पन्न होईल, आणि भगवंताच्या ठायीं चित्त लीन होऊन जाईल. साळूबाईचे हे शब्द ऐकून आज पुष्कळ वर्षे होऊन गेलीं. पण मला त्यांची कधींही विस्मृति पडणार नाही. ती तर निघून गेली, पण माझ्या हातून तिचे उपकार फिटायचे नाहीत.

असें बोलत असतां सरस्वतीचा कंठ सद्गदित झाला; कांहीं वेळपर्यंत दोघीही स्तब्ध राहिल्या. इतक्यांत एका-एकीं घड्याळाचे ठोके वाजले, त्यामुळें नर्मदेच्या लक्षांत आलें कीं, मी शेजारणीच्या घरीं फारच वेळपर्यंत गप्पा छायीत बसलें; आणि तिच्या भाषणावरून आपल्या मना-

वर केवढा परिणाम झाला, हें तिच्या लक्षांत येऊं न देण्या-
करितां ती ह्मणाली, “ बरें बाई, उशीर झाला, येतें आतां.”

सरस्वतीचें भाषण विसरून जाण्याकरितां तिनें पुष्कळ
प्रयत्न केला, परंतु व्यर्थ. तिला आवडो किंवा न आवडो,
ते शब्द तिच्या कानामध्यें गुणगुणूं लागले. आणि तिच्या
मुखांतून ‘ बायको भली तर नवरा भला, ’ हे शब्द आपो-
आप बाहेर पडूं लागले.

नर्मदा आपल्या घरच्या पायऱ्यांवरून चढत असतां
मनांत म्हणते, “ काय त्या सरस्वतीचें बोलणें तरी भलत्याचें
भलतेंच; विलक्षण कांहींचेबाहींच बोलत असते. ” असें
बोलून ती पुढें गेली, आणि घरामध्यें पडलेला केरकचरा
पाहून ह्मणते, “ तें खरें, पण तिचें बोलणें जर आपण
लक्षांत आणलें, तर बाहेरून थकून आलेल्या मनुष्याला
घटकाभर विश्रांति घ्यायला ही घाणेरडी जागा कांहीं उप-
योगाची नाही हेंही खरें आहे. माझें बोलणें कोणी ऐकेल
आणखी. पण कांहीं जरी झालें तरी माझें मलाच वाटतें कीं,
सरस्वतीचें म्हणणें खरें आहे. ”

यावेळीं नर्मदेचें घर दुसऱ्या कोणाच्याही दृष्टीस पडलें
असतें, तर त्यानेंही तसेंच म्हटलें असतें. चुलीमध्ये सगळी
राख चोंदलेली होती. तींतूनच थोडथोडा धूर येत होता.
खर्कटीं भांडीं आणि नर्मदेच्या जेवणाचीं उष्टीं तशींच पड-
लेलीं होती. एकीकडे थोडी भाजी पडली आहे; एकीकडे
भिंतीला तेलातुपाचे डाग लागले आहेत; आणि त्या जमि-

नीला, महिना पंधरा दिवसांत, सारवण किंवा केसरसुणीही लागली नसावी असें दिसत होते. ती म्हणाली, “ खरेंच बाई हें बरें दिसत नाही. ते घरीं येण्याच्यापूर्वी हें सगळें ठाकठीक होते कीं नाही, कोण जाणें ! ” असें म्हणून ती आपलें लुगडें नीट सांवरून कामाला लागली. आणि त्यादिवशीं तिनें तें काम जसें उमेदीनें मनावर घेतलें, तसें पुष्कळ दिवस घेतलें नव्हतें,—तिचें लग्न झाल्यापासूनसुद्धां म्हटलें तरी चिंता नाही. काम तर पुष्कळ होते, नवरा आपल्या कामावरून घरीं परत येई तोपर्यंतही संपायचें नाही इतकें होते. तरी पहिल्यानें तिनें सगळा केर काढून टाकला. हातपाय धुवून स्वच्छ झाली. चुलीकडे जाऊन सगळी राख भरून टाकली. स्वच्छपणें चांगला स्वैंपाक केला. नवऱ्याचा पाट मांडून ठेवला, तांब्या पंचपात्री पळी ताम्हन मांडलें, ताट वाढ्या ठेवल्या; आणि नंतर अवकाश आहे असें पाहून पुनः बाहेर येऊन नवऱ्याला बसायाला मांडिलें, एक दोन खुर्या होत्या त्याही साफसूफ करून ठेवल्या. नंतर आपले केस अस्ताव्यस्त झाले आहेत असें पाहून, ते नीट चांगले विंचरले—तेही पुष्कळ असून चांगले सुंदर व लांब होते. चांगली वेणी फणी केली. तोंड स्वच्छ धुवून चांगलें कुंकू लावलें. आणि ठाकठीक होऊन, अंधार पडतांच स्वच्छ समई लाविली, आणि मग नवऱ्याचे अंगरखे व धोत्रेंवित्रें घेऊन, कोठें फाटलें तुटलें होते तें नीट करीत बसली. व त्याची घरीं जेवायाला येण्याची

वाट पाहूं लागली. पण पुनः मनांत म्हणूं लागली, ते आतां येतील काय घरीं ? सकाळीं भांडून बाहेर गेले, ते कोठें तरी जाऊन त्रासानें निजून राहिले नसतील, किंवा भटकत फिरत नसतील ना ? ” नर्मदेनें पुनः पुनः घड्याळाकडे पाहावें. पण जसजशी रात्र वाढत चालली, तसतसा नवऱ्याचा राग तिच्या मनामध्ये पुनः चढत चालला. ती ह्मणाली, “ पहा आतां, याच्यासाठीं मी इतके श्रम करून सगळी तयारी करून ठेवावी, आणि यानें आलेले पगाराचे पैसे घेऊन हिंडायाला जावें, आणि मला एथें खोकत बसवावें ! ” असे विचार तिच्या मनांत आले, परंतु त्याच्या रागाला मूळ कारण आपणच हें ती विसरून गेली. असें चाललें असतां एकाएकीं, कोणी मनुष्य त्या अंधारांत बोलण्याप्रमाणें, “ बायको भली तर नवरा भला, ” हे शब्द पुनः तिच्या स्मरणांत आले. त्यावेळीं तिनें त्या शब्दांकडे नीट लक्ष लाविलें म्हणून फार चांगलें झालें; कारण एका क्षणामध्ये तिच्या नवऱ्याचे पाय पायऱ्यांवर वाजलेले तिच्या कानीं पडले. आणि पुनः एक क्षण गेला नाही तोंच, तो त्रासानें व्यापलेला, व कपाळास आंठ्या घातलेला आणि उदास झालेला, असा आंत शिरला. पण बायको ठाकठीक झाली आहे, घर चांगलें स्वच्छ निर्मळ झालें आहे, आणि जेवणाची सर्व तयारी आहे, असें पाहून नारोपंताच्या कपाळाच्या आंठ्या सुटत चालल्या. तो

आश्चर्याने म्हणाला, “आजचा डौल कांहीं बोवा निराळाच दिसतो. आज इतकी खटपट कशाची बरें ही ?”

हें ऐकून, आपणांस राग आला किंवा आपलें मन विरस झालें, असें न दाखवितां नर्मदा अंमळ हंसून हणाली, “मला नाही बाई ठाऊक खटपट कशाची ती. सकाळीं एकदा खटपट झाली, तेवढी मला वाटतें आजच्या दिवसाला पुष्कळ झाली. जीव थकला असेल असें वाटलें, ह्मणून स्वयंपाक करून तयार ठेविला आहे.”

“तुला वाटलें तें खोटें नाही. आज मला अंमळ जास्ती काम होतें, त्यामुळें अशी कडकडून भूक लागली आहे कीं तुला काय सांगूं !”

नारोपंतांचें जेवणखाण होईतोपर्यंत नर्मदेनें शाहाण्या बायकोचें काम केलें; ती मध्यें कांहींच बोलली नाही. नंतर तो तृप्त होऊन पानसुपारी खात खुरचीवर बसला असतां हळूच ती जवळ जाऊन हणाली, “बरें, मी आजपासून जर संसार नीट चालविला, आणि कांहीं कटकट केली नाही, तर मग तरी बाहेर इकडे तिकडे जायाचें बंद होईल ना ?”

नारोपंत खाऊन पिऊन संतुष्ट झाला होता, तो हणाला, “हो, ठीक आहे; अग, मी सांगतो, जर मला घरामध्यें कटकटीवांचून शांतपणें चार घटका बसायाला मिळालें, तर कांहीं मी बाहेर भटकायाला जायाचा नाही. आणि आजच्या जेवणासारखें जर मला दररोज जेवण मिळालें, तर तुला

अधिक काय सांगू, माझ्या तोंडांतून एकही वांकडा शब्द निघणार नाही, हे माझे वचन घे.”

इतक्यांत पुनः “बायको भली तर नवरा भला,” या शब्दांचा ध्वनि कानीं पडल्याचा तिला भास झाला. पण यावेळीं तिला त्यापासून मोठा आनंद वाटला; आणि आपला नवरा जवळ आहे याचें तिला भान न राहून ती मोठयानें ह्मणाली, “खरें, मलाही तें खरें वाटतें.”

नारोपंताला वाटलें कीं, बायको आपणाला बोलली; दुसऱ्या कोणा अदृश्य कल्पनेला बोलली असें त्याला वाटलें नाहीं. ठीकच. त्यानेंही तें भाषण चांगल्या अर्थानें घेतलें, आणि आपला हात बायकोच्या कमरेसभोंवतालून घेऊन, तिचा मोठया प्रेमानें त्यानें मुका घेतला. नंतर तो ह्मणाला, “गडे, जें आपण एकदा बोललों तें आतां कायम. तुझे वचन तूं राख आणि माझे मी राखीन, यांत अगदीं संशय धरूं नको.”

असे करार झाल्यानंतर, ते दोघांनीं कसकसे चालविले याविषयीं फार बारीक चौकशी करणें बरोबर नाहीं. वाईट खोडी लागलेल्या एका दिवसांत सुटत नाहींत, यामुळें त्या दोघांमध्ये अगदीं चांगला समेट होई तोंपर्यंत पुष्कळां दोघांच्या कटकटी झाल्या. पण नारोपंताचें बाहेर भटकणें दिवसेंदिवस कमी पडूं लागलें, तसतसा त्याचा रागीट स्वभावही ताळ्यावर येत चालला; आणि घरामध्ये त्याला विश्रांति मिळूं लागली, तसतसें त्याच्या हातून कामही चांगल्या रीतीनें होऊं लागलें, आणि तो पगार अधिक मिळवूं लागला

इतकच नव्हे, तर घरच्या बंदोबस्ताकरितां तो सगळा पगार वरीं आणू लागला.

एक दोन वर्षे गेलीं एके दिवशीं नर्मदेची मावशी सावित्री-बाई पुण्याहून तिला भेटण्याकरितां आली. तिला या दोघांचाही भांडखोर स्वभाव माहित होता. परंतु इकडे आल्यावर तिनें जो त्यांच्या स्वभावामध्ये फेर पडलेला पाहिला, तेणेंकरून तिला मोठें आश्चर्य वाटलें. तिला ती ह्मणाली, “ कां ग नर्मदे, तुझा नवरा हल्लीं बराच निवळला आहे. आतां त्याचा स्वभाव शांत दिसतो, आणि संसाराचीही त्याला काळजी लागलेली दिसते. त्यानें घरदार बरें केले आहे. एकून ‘वायको भली तर नवरा भला’ ही गोष्ट खरी आहे. ”

काय ! पुनः तेच शब्द ! जे तिनें यापूर्वीं शेंपन्नास वेळां ऐकिले होते तेच ! पण ते शब्द यावेळीं तिला भयंकर वाटले नाहींत; तर ते आतां सुस्वर गायनाप्रमाणें तिला वाटूं लागले. आणि नवव्याचें ताट वाढण्याकरितां ती चालली असतां, जसे कांहीं गायनाच्या तालावर पाय पडावे, अशी ती आनंदानें चालूं लागली.

अहाहा ! तिला आपलें घर ठाकठीक ठेवण्याला अंमळ अधिक श्रम पडले, ह्मणून काय चिंता आहे ? आणि कधीं एकादा कठीण शब्द ऐकून ध्यायाचा पडला ह्मणून तरी काय ? ती अगदीं ढगमगली नाहीं. जसें सूर्याचें थोडेंसें किरण असलें तरी तें ढगांतून भेदून पार व्हावें, तसें तिचें

धैर्य रागाच्या ढगाला भेदून पार होऊं लागलें. पुढें तिला मुलें बाळें झालीं, आणि सुखाचे दिवस अधिक अधिक येऊं लागले, तेव्हां नर्मदेनें सरस्वतीबाईचे उपकार मानावे, आणि ह्मणावें कीं, “ सरस्वतीबाई, तुम्ही सांगितलें होतें तें कांहीं खोटें नाहीं हो बाई. आणि संसारामध्यें कितीही अडचणी असल्या, तरी परमेश्वरावर भरंवसा ठेवून आपण स्वतः जर चांगल्या रीतीनें वागलों, तर त्या सर्व अडचणी दूर होऊन शेवटीं आपलें कल्याणच होईल यांत संशय नाहीं.”

सुसंवाद ३.

सरस्वतीबाई-कसें काय गोपिकाबाई, काय चाललें आहे ?

गोपिकाबाई-या सरस्वतीबाई, पुष्कळ दिवसांनीं वाट चुकलां; पण आलां त्या बऱ्या वेळीं आलां. या बसा. तुझाला आतांच मी बोलवायला पाठविणार होतें. या आमच्या जगदंबाबाई आज सासरून आल्या आहेत यांची अंमळ फिर्याद एका.

सर०-आपल्याला नकोत बाई कोणाच्या फिर्यादी आणि चौकशा. देवानें दिले तर चार घास खावे आणि स्वस्थ बसावें, ह्मणजे झालें.

गोपि०—तसें नव्हे. तुम्ही वडील माणसें, हणून तुम्हांला चार गोष्टी विचारायच्या. आणि तुम्हीच जर असें बोलूं लागलां, तर मग कसें बरें व्हावें ?

सर०—वडीलपण ! आतां आमच्या वडीलपणाला पुसतें कोण ? बरें पण तुमचें हणणें तरी काय आहे ?

गोपि०—काय हणजे ? ती सासू तर कशी खष्ट मिळाली आहे, ती तुम्हांला ठाऊकच आहे. आणि इकडे तरी काय, या श्रीमंतांच्या पोरी. तेव्हां एकीची उडी सवा हात, तर दुसरीची साडेतीन हात. तेव्हां आतां पुढें हें व्हावें तरी कसें ?

सर०—पण झालें तरी काय ?

गोपि०—काय झालें तें त्यांनाच विचारा.

सर०—कांगे बाई चंद्रे, अशी पुढें तरी ये. काय, झालें काय ? मला सांग तर खरी.

चंद्री०—व्हावयाचें तें आणखी काय ? जेव्हां तेव्हां आपली दुसपुस. कांहीं काम केलें तरी मनालाच यायचें नाहीं. कुठचें असेंच केलें, कुठचें तसेंच केलें, हणून ठोमणे आहेतच.

सर०—बरें, तूं सासूच्या घरीं काम तरी काय काय करीत असतेस ?

चंद्री०—काम कसलें करणार ? आम्ही काम करायचें, तर मग चाकर माणसें आणि शागीर्द कशाला पाहिजेत ? त्यांना निरोप देऊन टाकावा, हणजे बायका कामें करतील.

सर०—असैं एकून. तर मग तुम्हांला कांहीं काम करावें लागत नाही ?

चंद्री०—त्यासाठीच तर या कटकटी. आम्हांला कांहीं विकत घेतलें आहे का कोणी? आमच्या वडिलांनी राशींच्या राशी ओतल्या आहेत ह्मटलें. अंमळ कोठें मोठ्याने बोलायाची चोरी, हंसायची चोरी, हें हो काय? आतां पूर्वींच्या काळचे दिवस गेले, हें कोणी लक्षांत आणीत नाही. आणि जेव्हां तेव्हां म्हणायचें कीं, “ आतांच्या पोरींना भीड मर्यादा म्हणून कांहींच नाही. ” मनुष्यानें सदासर्वदा तोंड शिवून बसावें वाटतें ? मनुष्य आहे, कोठें करमत नाही म्हणून एकादें पुस्तक वाचीत खुर्चीवर बसलें, तर यांची स्वारी पुढें आल्याबरोबर, तें वाचणें एकीकडे गुंडाळून ठेवून, आधीं उभें राहिलें पाहिजे !

सर०—बरें चंद्रे, आतां जुने दिवस गेले, म्हणून जें तूं म्हणालीस त्याचा काय बरें अर्थ ? नव्या पोरींनीं जुन्या माणसांना मान देऊं नये म्हणून तुला कोणो ग शिकविलें ?

चंद्री—मान देऊं नये असैं नाही. पण सगळीच त्यांची जुनी तऱ्हा. आतांच्या सारखें त्यांना लिहितां वाचतां का येतें ? शुद्ध बोलतां सुद्धां येत नाही. व्याकरण म्हणजे काय हें सुद्धां ठाऊक नाही. आणि यांना मोठेपणा पाहिजे ! कशाला तो ?

सर०—कां चंद्रे, तुम्ही लिहायला वाचायला शिकलां, त्यांचीं हींच काय फळें ? शाबास ! वडील माणसांना लिहितां

वाचतां येत नसलें तर त्यांना मान देऊं नये, असें लिहिलें आहे काय तुमच्या पुस्तकांमध्ये ? त्यांना लिहितां येत नाहीं म्हणून त्यांची आज्ञा मानूं नये तर एकून ?

चंद्री—मानूं नये असें नाहीं. पण उगीच उठून उभें राहावें, सासूवाईसमोर खुर्चीवर बसूं नये, जमिनीवर आडवें पडूं नये, हा कसला मान ? चोरासारखें हळूच बोलावें, कांहीं मौज दृष्टीस पडली तरी हसूं नये, ही कसली रीत ?

सर०—चंद्रे, या रीति आणि हे मान जुन्या काळचे खरे, पण ते वेडेपणाचे नव्हेत बरें काय ? वडील माणसांसमोर आढ्यतेनें बसणें, किंवा लोळणें, आणि तीं खालीं बसलीं असतां आपण खुर्चीवर बसणें, ही त्यांची अप्रतिष्ठा आहे; आणि असल्या कृत्यांपासून आपणालाही मोठेपणा येतो असें नाहीं. उलट हलकटपणा आणि मूर्खपणा आंगीं लागतो. तसेंच मोठा घसा काढून बोलणें, खो खो खो हांसणें, यांतही बायकोच्या जातीला भूषण नाहीं. बायकोचा शब्द कसा नाजूक असावा; हांसणें दुसऱ्याला ऐकूं जाऊं नये, चालतांना पाय वाजूं नयेत, या गोष्टींपासून तिला मोठेपणा आहे, आणि आईबापांलाही भूषण आहे नाहीतर आपल्यालाही दूषण, आणि अमक्या तमक्यांच्या पोरींना रीत नाही, आईबापांची शिक्षा नाही, असें लोक बोलूं लागतात.

चंद्री—पण जन्माचाच घसा मोठा, तो लहान कसा होईल ?

सर०—गोपीकाबाई, मी म्हणतें म्हणून राग करूं नका. जशी शिक्षा असेल तसें सर्व होतें. पहिल्यापासूनच कोमळ शब्दांनी बोलण्याची शिक्षा असली, म्हणजे कांहीं कठीण वाटत नाही. आणि अजून तरी जपून नेम चालविला, तर ही गोष्ट स्वाधीनची आहे. अगत्य मात्र असलें पाहिजे.

चंद्री—वरें हो सरस्वतीबाई, तुम्ही जेव्हां तेव्हां माझे बोलणें खोटें करूं पाहतां. तुम्हीही जुन्या माणसांतल्याच कीं नाही ?

सर०—होय, पण तुमच्या कोणच्या पुस्तकामध्ये मी सांगतें हें खोटें म्हणून लिहिलें आहे वाच पाहूं ! आमच्या नानाला मी विचारतें.

चंद्री—तसें कोठें लिहिलें नाही. पण हें हो काय ? एवढी श्रीमंती आहे, ह्मणून कोठें घटकाभर स्वथ बसलें, तर कोठचीं भांडीं विसळून दे, कोठचा स्वयंपाक कर, कोठची चोळीच शिव, कोठची रांगोळीच घाल, कांहींना कांहीं कटकट मागें आहेच. इतकें सांगून आणखी वर ह्मणायचें, कीं “ आतांपासून काम करण्याची संवय असली, तर पुढें संसार कराल. नाही तर पुढें काय होणार आहे ? ”—पण घरांत चाकर माणसें काय कमी पडलीं आहेत ? असें असतां आपण काम करायचें, तर श्रीमंत हें नांव कशाला लावून ध्यावें ?

सर०—कां गोपिकाबाई, ऐकलेंतनां चंद्राबाई काय ह्मणताहेत तें ? घरांत श्रीमंती असली, ह्मणजे यथास्थित

खावें, आणि स्वस्थ लोळत पडावें, हाच काय तो उद्योग, होयना चंद्राबाई ? आळशासारखें लोळत पडून वेळ तरी कसा जात असेल बाई तुमचा, ईश्वराला ठाऊक.

चंद्री-आमची सासूबाईही जेव्हां तेव्हां असेंच ल्हाणते. हेच अगदीं शब्द. पण असें जर ल्हाणावें, तर मग गरिबां-मध्ये आणि श्रीमंतांमध्ये भेद तो कशाचा हो बाई ? दिवस-भर काम कर कर करून हाडें नरम करून ध्यावीं, तर श्रीमंतीचें सुख तें केव्हां भोगावें ?

सर०- चंद्राबाई, घरीं श्रीमंती असली ल्हाणून कांहीं काम करूं नये असें नाहीं बरें का ! घरीं चालण्याजोगें असतां, मोठमोठे काबाडकष्ट करून शरीराला मुदाम त्रास करून ध्यावा हें फार वाईट; पण आळसापासून कांहींच सुख होत नाहीं. जशी काबाडकष्टापासून शरीराला पीडा होते, तशीच आळसापासूनही होते. अन्नपचन होत नाहीं, हळूहळू अनेक रोग जडतात. याकरितां श्रीमंतांच्या बायकांनींही कांहीं ना कांहीं अंगमेहनतीचें काम केलेच पाहिजे. घरांत चालण्याजोगें असतांही तिनें घरचीं कित्येक कामें केलीं पाहिजेत; त्यांत नेहमीचा स्वयंपाक करणें हें जरी तिच्या आंगावर पडत नाहीं, तरी तो तिला करतां आला पाहिजे. पकान्नें करण्याचें काम तर श्रीमंतांच्याही स्त्रियांनीं आपल्या हातून जाऊं देऊं नये. पकान्नें करतां येणें, हें तरी मोठें भूषण आहे. स्वयंपाकाचा बेतवात बरोबर

ठेवणें, पंक्ती बरोबर मांडविणें, हें बायकांनीं खुद्द आपलेंच काम असें समजलें पाहिजे. याशिवाय पंक्तींतून वाढणें या गोष्टीची तर मुद्दाम सर्व बायकांनीं संवय ठेविली पाहिजे. संवय नसल्यास, हातपाय थरथरूं लागतात आणि भलता जिनस भलतीकडेसच पडतो. एकादे वेळीं हातांतून भांडें सुटून पडतें, किंवा दोन्ही हात अडले असतां आंगावरील लुगडें किंवा पदर अस्ताव्यस्त होऊन गोंधळ होतो. याकरितां पात्रें वाढण्याची संवय तर ठेविलीच पाहिजे. कांहीं गोंधळ न होतां स्वस्थचित्तानें आणि ठाकठीकपणें जिला पात्रें वाढतां येत नाहींत, ती श्रीमंताची बायको असली तरी तिची थट्टा झाल्यावांचून राहत नाहीं. कितीक बायका मी अशा पाहिल्या आहेत; कीं, त्यांना आपल्या थोड्याशा श्रीमंतीच्या तो- ज्यामुळें केरकचऱ्यामध्ये बसणें सुद्धां वाईट वाटत नाहीं. झाड- लोट करणारीण जर एकादे वेळीं कोठें अडली असली, आणि थोड्याशा श्रमानें तो केरकचरा दूर होण्याजोगा असला, तरी त्या तिकडे कधीं दुंकूनही पाहणार नाहींत. कुळंबि- णीला हजारों शिव्या देतील, पण आपल्या हातापायांना कांही थोडासा श्रम न देतां, तशा त्या घाणेरड्या जागीं त्या बसून राहतील. हें फारच वाईट.

चंद्री-तुम्हीं तर घरांतला केरसुद्धां काढायला सांगणार एकून !

सर०—श्रीमंतांच्या बायकांनीं केर काढावाच असें मी ह्मणत नाहीं, पण अडचणीच्या वेळीं कचऱ्यामध्ये बसण्या-पेक्षां केर काढावा हें बरें.

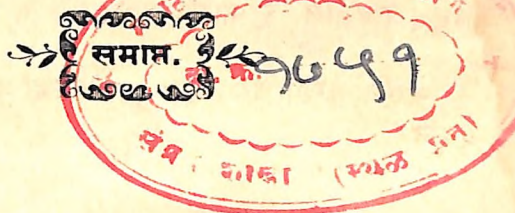
चंद्री—आम्हांला इतकी गरज नाहीं पडली. तुमचेकडे फिर्याद सांगायला जावें, तर तुम्ही उलट आम्हांलाच शिकवितां.

सर०—मला बरें वाटलें तें बाई मी बोललें. एकायाचें असेल तर एका, त्यांत तुमच्याच बऱ्याची गोष्ट आहे. नाहींतर मर्जी तुमची.

गोपि०—चंद्रे, आतां तोंड पुरे कर, सरस्वतीबाई सांग-ताहेत तें निमुटपणें ऐक, उगीच चावटगिरी करूं नको.

सर०—चंद्रे, बायकांना, देवाची भक्ति, आणि नवऱ्याची प्रीति असली पाहिजे हें तर खरेंच, पण संसार नीट चाल-विण्याला, घरच्या सगळ्या कामाची माहितीही तिला असली पाहिजे; आणि आळशी न बनतां आपल्या कुटुंबांतील मनु-ष्यांचें आणि गरीबगुरिबांचें कल्याण करण्याकडे तिनें सर्वदा लक्ष ठेवावें हें योग्य आहे.

चंद्री—पुढें काय बोलावें हें नाहीं बाई मला सुचत. तेव्हां तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें तरी करून पाहूं.

REFBK-0001751

REFBK-0001751